

OSMANLI'NIN YÜKSELİŞ DÖNEMİNDE ARAP DİLİ: ORYANTALİST VE ARAP ENTELEKTÜEL ELEŞTİRİLERİNE KARŞI BİR SAVUNU

THE ARABIC LANGUAGE DURING THE RISE OF THE OTTOMANS: A DEFENSE AGAINST ORIENTALIST AND ARAB INTELLECTUAL CRITICISM

Halil Ürkmez

Doktora Öğr., Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü,
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

PhD Candidate, Ankara Yıldırım Beyazıt University, Institute of Social Sciences,
Department of Basic Islamic Studies

hll_rkmz@hotmail.com

 0009-0007-2528-5240

Makale Bilgisi/Article Information

HİKEM			
Mart/March 2026		Cilt/Volume: 4	Sayı/Issue: 1
Makale Türü <i>Article Type</i>	Araştırma Makalesi <i>Research Article</i>	Benzerlik Taraması <i>Plagiarism Checks</i>	Yapıldı – iThenticate <i>Yes – iThenticate</i>
Geliş Tarihi <i>Received</i>	12.01.2026	Kabul Tarihi <i>Accepted</i>	10.03.2026
Yayın Tarihi <i>Published</i>	30.03.2026	e-ISSN: 3023-4247 https://dergipark.org.tr/tr/pub/hikem	
Atıf Bilgisi <i>Citation</i>	Halil Ürkmez, "Osmanlı'nın Yükseliş Döneminde Arap Dili: Oryantalist ve Arap Entelektüel Eleştirilerine Karşı Bir Savunu", <i>Hikem</i> 4/1 (2026), 21-43.		
DOI	10.63022/hikem.1862012		
Finansman <i>Funding</i>	Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. <i>The author declared that this study has received no financial support.</i>		
Çıkar Çatışması <i>Conflicts of Interest</i>	Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmiştir. <i>The author has no conflict of interest to declare.</i>		
Etik Beyan <i>Ethical Statement</i>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu, yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan edilmiştir. <i>It is declared that scientific and ethical principles were followed during the preparation of this study and that all studies used are stated in the bibliography.</i>		
Etik İlkeler ve Yayın Politikası <i>Ethical Principles and Publication Policy</i>	https://dergipark.org.tr/tr/pub/hikem/policy https://dergipark.org.tr/en/pub/hikem/policy		
Telif Hakkı <i>Copyright</i>	Yazar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışması CC BY-NC-ND 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. <i>Author publishing with the journal retains the copyright to their work licensed under the CC BY-NC-ND 4.0</i>		

Öz: Bu çalışma, Osmanlı Devleti'nin yükseliş döneminde Arap dili alanında yürütülen faaliyetlere yöneltilen eleştirileri, özellikle asru'l-inhitât söylemi çerçevesinde eleştirel bir bakışla ele almayı amaçlamaktadır. Araştırmanın odağında, Batılı oryantalistler ile bazı Arap entelektüeller tarafından ileri sürülen Osmanlı yönetiminin Arapçayı geri plana ittiği ve bu dönemde bilinçli bir dil geriletme politikası izlediği yönündeki iddialar yer almaktadır. Nitel araştırma yönteminin benimsendiği çalışmada, konuya ilişkin klasik ve modern literatür, tarihî belgeler ve güncel akademik çalışmalar karşılaştırmalı ve analitik bir yaklaşımla incelenmiştir. Bu inceleme sonucunda, Osmanlı'nın yükseliş dönemindeki Arap dili faaliyetlerinin uluslararası literatürde sıklıkla iddia edildiği gibi bir "gerileme" ya da "çöküş" süreci olarak nitelendirilemeyeceği ortaya konulmuştur. Aksine, söz konusu dönemde Arapçanın ilmî, dinî ve idari alanlardaki konumunun korunduğu, eğitim kurumları, telif ve tercüme faaliyetleri ile yerleşik ilmî gelenekler aracılığıyla süreklilik arz eden bir yapının varlığını sürdürdüğü tespit edilmiştir. Medreseler başta olmak üzere ilmî müesseselerde Arapçanın temel ilim dili olma vasfını devam ettirdiği, tefsir, hadis, fıkıh ve dil ilimleri gibi alanlarda yoğun bir ilmî üretimin gerçekleştiği görülmektedir. Ayrıca Osmanlı coğrafyasının genişliği sayesinde farklı ilmî havzalar arasında etkileşim sağlandığı, bu durumun Arap dili çalışmalarına dinamizm kazandırdığı anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Osmanlı'ya yönelik dil temelli eleştirilerin önemli bir kısmının tarihsel bağlamdan kopuk değerlendirmelere, ideolojik kabullere veya güvenilirliği sınırlı kaynaklara dayandığı tespit edilmiştir. Bu bağlamda asru'l-inhitât kavramının Osmanlı'nın yükseliş dönemine genellenmesinin bilimsel açıdan isabetli olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışma, söz konusu dönemin kendine özgü teşekkül ve kurumsallaşma süreciyle birlikte güçlü bir kültürel ve ilmî süreklilik barındırdığını vurgulamakta; Arapçanın Osmanlı ilmî ve kültürel hayatında kesintiye uğramadan varlığını sürdürdüğünü ve ileri sürülen iddiaları destekleyecek somut kanıtların bulunmadığını açık biçimde ortaya koymaktadır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatı, Oryantalizm, Arap Entelektüelleri, Şerh ve Haşiye Geleneği, Dil Politikası.

Abstract: This study aims to examine critically the criticisms directed at the activities carried out in the field of the Arabic language during the rise of the Ottoman Empire, particularly within the framework of the discourse of asr al-inhiṭāt (the age of decline). The focus of the research is on the claims put forward by Western Orientalists and some Arab intellectuals alleging that the Ottoman administration marginalized Arabic and pursued a deliberate policy of linguistic regression during this period. Adopting a qualitative research method, the study analyzes classical and modern literature, historical documents, and contemporary academic works through a comparative and analytical approach. The findings demonstrate that Arabic linguistic activities during the Ottoman rise cannot be characterized as a process of "decline" or "collapse," as is frequently asserted in international scholarship. On the contrary, Arabic maintained its position in scholarly, religious, and administrative spheres, sustained through educational institutions, authorship and translation activities, and established scholarly traditions. It is evident that Arabic continued to function as the primary language of learning in scientific institutions, particularly in fields such as Qur'anic exegesis, hadith, jurisprudence, and linguistics, where substantial scholarly production took place. Moreover, the vast geographical expanse of the Ottoman realm facilitated interaction among diverse intellectual centers, contributing to the dynamism of Arabic linguistic studies. At the same time, the study reveals that many language-based criticisms directed at the Ottomans rely on evaluations detached from historical context, ideological assumptions, or sources of limited reliability. In this regard, it concludes that generalizing the concept of asr al-inhiṭāt to the Ottoman rise period is not scientifically accurate. The study emphasizes that this era should instead be understood as one characterized by institutional formation, consolidation, and strong cultural and scholarly continuity, clearly demonstrating that Arabic persisted uninterrupted within Ottoman intellectual and cultural life and that no concrete evidence supports the claims of deliberate linguistic decline.

Keywords: Ottoman Arabic Literature, Orientalism, Arab Intellectuals, Commentary and Gloss Tradition, Language Policy.

Giriş

Osmanlı Devleti, yaklaşık altı asır boyunca tarih sahnesinde varlığını sürdürmüş, köklü bir medeniyetin temsilcisidir. Osmanlı dönemine pek çok alanda olumlu ve olumsuz eleştiriler yöneltilmektedir. Söz konusu eleştirilerin yöneldiği alanlardan biri de Arap dili ve edebiyatı sahasıdır.

Arap edebiyatı, genel olarak Câhiliye döneminden başlayarak Emevî, Abbâsî ve Modern dönem gibi çeşitli dönemlere ayrılarak incelenmektedir. Bu sınıflandırmalar yapılırken, altı asırlık Osmanlı dönemi ya tamamen göz ardı edilmekte ya da “*ke en lem yekün*” (hiç olmamış gibi) bir yaklaşımla dışlanmaktadır. Arap Edebiyatı tarihinde Osmanlı dönemine yer verildiği ender durumlarda ise bu dönem çoğunlukla “en kısır ve en durgun dönem” olarak nitelendirilmiş; “*asru'l-inhitât* (çöküş dönemi), (Arap dili çalışmaları açısından)”, “*usûru'l-inhidâr* (gerileme dönemleri)” ve “Arap edebiyatının karanlık çağları” gibi olumsuz ifadelerle tanımlanmıştır. Örneğin Nallino (öl. 1938), 1258-1805 arasını “çöküş dönemi” olarak tanımlamış,¹ Blachère (öl. 1973) ise Osmanlılar dönemini Abbâsîler döneminin bir devamı olarak göstermiş ve XV. yüzyılın sonlarından itibaren fasih Arapça ile yazılan eserlerdeki canlılığı destekleyecek unsurların yok olduğunu böylece insanlık kültürünün sayfalarından birinin dürülüp kapatıldığını, Arap edebiyatının ancak “*nahda*” adı verilen ve kalkınma döneminin başlangıcı sayılan XIX. yüzyılın ortalarından itibaren canlanmaya başladığını dile getirmiştir.²

Bu olumsuz bakış açısı, sadece oryantalist çevrelerde değil, pek çok Arap edebiyat tarihçisinin ve aydınının eserlerinde de benimsenmektedir. Bu yaklaşımın sonucu olarak, Arap edebiyatı tarihi yazımında Osmanlı hâkimiyetindeki dönem âdeta yok hükmünde sayılmaktadır.³

Câhiliye Dönemi'nden günümüze kadar olan süreçte, kronolojik sıralamalarda görece bir bütünlük bulunmasına rağmen Osmanlı dönemi bu bağlamda en tartışmalı ve göz ardı edilen zaman dilimidir. Arap edebiyatı tarihi yazımında, Osmanlı dönemi gerek oryantalist tarihçiler gerekse bazı Arap müellifler tarafından en az üzerinde durulan hatta en çok dışlanan dönemlerden biri olmuştur.

Arap edebiyatında Osmanlı dönemi, siyasi olarak Yavuz Sultan Selim'in 1516 ve 1517 yıllarında Suriye ve Mısır'ı Osmanlı topraklarına katmasıyla başlar ve Fransızların 1798'de Mısır'ı işgal etmesine kadar devam eder. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan 1516-1517'ye kadar geçen yaklaşık 2,5 asırda, Arap coğrafyasının büyük kısmı Memlûkler yönetiminde kalmış; bu nedenle Osmanlı dönemi ve Arap edebiyatı arasında doğrudan bir etkileşim olmamıştır.⁴

Osmanlı'nın Arap dili üzerindeki etkisi, bazı çevreler tarafından sistematik bir baskı ve ihmal politikası şeklinde yorumlanmaktadır. Osmanlıların Araplara karşı ırkçı bir tavır içinde olduğu ve Arapçayı geri planda bırakarak bu dili baskı altına aldığı yönünde iddialar zaman zaman dile getirilmektedir.

¹ Carlo Alfonso Nallino, *Târîkh al-âdâb al-'Arabîyah min al-jâhiliyah hattâ 'aşr banî Ammayah* (Mısır: Dâr al-Ma'ârif, 1954), 58-59.

² Régis Blachère, *Histoire de la Littérature Arabe (Târîhu'l-edebi'l-'Arabî)*, çev. İbrahim el-Kîlânî (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1984), 14.

³ Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî (el-'Asru'l-Câhili)* (Necf: Zevî'l-Kurbâ, 2005), 1/14; Şevkî Dayf, *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî ('Asru'd-Duvel ve'l-Îmârât-el-Cezîratu'l-'Arabîyye-el-'Irâk-Îrân)* (Necf: Zevî'l-Kurbâ, 2006), 5/5-6.

⁴ Feridun Emecen, “Mercidâbık Muharebesi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV, 2004), 29/174-176; Feridun Emecen, “Ridâniye Savaşı”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2008), 35/87-88.

Bu çalışma bazı Arap entelektüeller ve oryantalistlerin dile getirdiği gibi “Osmanlı dönemi, Arap dili açısından bir çöküş dönemi midir yoksa dönemin şartlarına uygun şekilde dilsel çalışmalar devam etmiş midir?” sorusuna cevap arayacaktır.

1. Oryantalist Bakış Açısı ve Eleştiriler

Oryantalizm, genel olarak “din, dil, bilim, düşünce, sanat ve tarih gibi alanlarda Doğu dünyasını inceleyen ve Doğu hakkında değer yargıları üreten Batı kaynaklı kurumsal bir faaliyet” şeklinde tanımlanmaktadır.⁵ Oryantalizm kavramı, güneşin doğduğu yönü ve coğrafi olarak Doğu’yu ifade eden Latince “*oriri*” (doğmak) fiilinden türetilmiştir. Oryantalizm, Yakın, Orta ve Uzak Doğu milletlerini kültürel, dilsel, dinsel ve siyasi açılardan incelemeye tabi tutan Batı merkezli bir araştırma çabası olarak da tanımlanabilir. Bu çerçevede gerçekleştirilen tüm teorik ve pratik ilmî tetkiklerin bütününe “oryantalizm” denilmektedir. Bu alanda çalışan kişilere ise “oryantalist”, “şarkiyatçı” ya da “müsteşrik” ünvanları verilmektedir.⁶

Edward Said (öl. 2003), 1978 yılında kaleme aldığı *Orientalism* adlı eserinde, oryantalizmi tanımlarken sadece Doğu’ya dair bilgi üretimi olarak değil, aynı zamanda Batı’nın Doğu üzerindeki kültürel ve epistemolojik tahakkümünü sürdüren söylemsel bir yapı olarak ele alır.⁷

Oryantalizm, başlangıcından günümüze kadar çeşitli evrelerden geçerek farklı amaçları bünyesine dâhil etmiş ve bu yönüyle giderek olgunlaşmış bir yapıya kavuşmuştur. Yaklaşık bin yıllık Doğu araştırmacılığı, zaman içerisinde gelişimini sürdürerek bugüne kadar varlığını muhafaza etmiştir. Başlangıçta Doğu’yu tanıma ve takip etme amacı güden bu oluşum, zamanla Doğu toplumlarını geri kalmış, yönetilmeye ve yönlendirilmeye muhtaç yapılar olarak gören bir anlayışa evrilmiştir. Doğu hakkında uzun zamandan beri çalışmalar yapılmasına rağmen Batı’nın Doğu’ya yönelik ilgisi ve merakı hâlen sona ermemiştir.

Oryantalistler üzerine yapılan en kapsamlı çalışmalardan birini gerçekleştiren Necîb el-Akîkî (öl. 1982) oryantalistleri milliyetlerine göre sınıflandırarak değerlendirmiştir. el-Akîkî, eserinde yalnızca Fransız oryantalistlere dair 320 ismi zikretmiş ve bu şahısların biyografik bilgilerini takdim ettikten sonra, ilmî faaliyetlerine ve kaleme aldıkları eserlere ayrıntılı biçimde yer vermiştir. el-Akîkî’nin çalışmasında yer verdiği ülkeler arasında Fransa, İtalya, İngiltere, İspanya, Portekiz, Avusturya, Hollanda, Almanya, Polonya, Danimarka, İsviçre, İsveç, Macaristan, Rusya, Amerika Birleşik Devletleri, Belçika, Çekoslovakya, Finlandiya, Romanya ve Yugoslavya gibi pek çok ülke bulunmaktadır. Bu ülkelerde yürütülen oryantalist faaliyetler ile bu alanlarda çalışan binlerce müsteşrike ilişkin detaylı bilgiler sunulmuştur.⁸

Doğu hakkında araştırma yapanlar, Doğu hakkında bilgi edinirken yeri geldiğinde Doğu’yu ve doğuluyu kendi değer yargılarıyla yargılamaktan ve eleştirmekten geri kalmamışlardır. Eleştiri oklarına hedef olanların, belki de en çok eleştiriye maruz kalanların başında Osmanlı Devleti gelmektedir. Elbette “Oryantalistlerin tamamı haksız eleştirilerde bulunmuştur.” ya da “Tamamı düşmanca dürtülerle önyargılı hareket etmişlerdir.” demek mümkün değildir. Bu hakikate binaen en isabetli tutum bizzat oryantalistlerin kendi ifadeleriyle görüşlerini ortaya koymak şeklinde olacaktır.

⁵ Yücel Bulut, “Oryantalizm”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 2007), 33/428.

⁶ Meryem Beyza Aykaç, *XIX. Yüzyıl Oryantalizmi ve Siyer-William Muir’in Siyeri Örneğinde-*, ed. Mehmet Mahfuz Söylemez (Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2020), 14.

⁷ Edward Said, *Orientalism*, çev. Berna Ülner (İstanbul: Metis Yayınları, 2001), 21-28.

⁸ Necîb el-Akîkî, *el-Müsteşrikûn* (Kahire: Dârü’l-Meârif, ts.), 1/158-353.

İtalyan doğu bilimci Nallino, Arap edebiyat tarihini dönüm noktalarına ayırırken, Hicri 300 sonrası ile XIX. yüzyıla kadar süren dönemi *inhiât* "çöküş" olarak tanımlamıştır. Ayrıca Nallino, 1910-11 tarihlerinde verdiği Arapça derslerde Abbâsî dönemini takiben "geriye kalan zamanın tamamı *inhiât* dönemidir" demiştir.⁹

Fransız mütercim Charles Pellat (öl. 1992), 1258-1800 yılları arasını "*les siècles obscurs de la littérature Arabe* (1258-1800)" yani "Arap edebiyatının karanlık yüzyılları" olarak adlandırmıştır. Pellat, Türk hâkimiyeti altındaki devirleri "Arap edebiyatının karanlık çağları" olarak addetmiş ve medreselerin zayıflamasıyla dilin bozulduğu görüşünü ortaya koymuştur.¹⁰

İngiliz tarihçi Hamilton Alexander Roskeen Gibb (öl. 1971), Abbâsî dönemi Arap edebiyatını "Altın Çağ" (750-1055) ve "Gümüş Çağ" (1055-1258) olarak ikiye ayırmakta; ardından gelen 1258-1800 yılları arasındaki dönemi ise "Memlük Çağı" olarak adlandırmaktadır. Gibb'in bu dönemlendirmesi, özellikle XIII. yüzyıl sonrası Arap edebiyatına yönelik edebî üretkenliğin ve ilmî dinamizmin önceki dönemlere nazaran belirgin biçimde azaldığı yönündeki kanaatini yansıtır. Nitekim onun çalışmalarında, Osmanlı sonrası Mısır bölgesi, Abbâsî medeniyetinin yüksek edebî ve kültürel üretiminin ardından gelen bir duraklama veya gerileme evresi olarak ele alınmakta; sonraki yüzyıllarda edebî yaratıcılığın zayıfladığı ima edilmektedir.¹¹

Fransız Arap edebiyatı tarihçisi Régis Blachère, Osmanlı dönemi Arap edebiyatına yönelik yaklaşımında bu dönemi büyük ölçüde göz ardı etmiş ve genellikle "durgunluk" veya "*inkita*" (kesinti) dönemi olarak değerlendirmiştir. Blachère'nin temel eserlerinden biri olan *Histoire de la Littérature Arabe* (Arap Edebiyatı Tarihi) ile el-Mütenebbî'ye dair yaptığı detaylı inceleme, daha çok İslam öncesi ve Abbâsî dönemi şairleri üzerine yoğunlaşmakta, Osmanlı Devri Arap edebiyatına ise sınırlı ölçüde yer vermektedir. Bu yaklaşım, onun Arap edebiyat tarihini klasik dönem merkezli bir perspektiften ele aldığını ve Osmanlı dönemi Arap edebiyatına dair Batılı oryantalist çevrede hâkim olan "çöküş" görüşünü savunduğunu göstermektedir.¹²

Batılı oryantalistler Osmanlı dönemindeki sarf, nahiv ve belagat alanlarında yapılan çalışmaları yenilikten çok, önceki geleneğe bağlılık veya gerileme olarak yorumlamışlardır. Genel olarak Batılı oryantalistlerin Osmanlı dönemi hakkındaki görüşlerini şu şekilde özetlemek mümkündür: Osmanlı'nın içinde yer aldığı dönem tamamıyla görmezden gelinerek bu dönemde ortaya konulan eserler, bu dönemi takip eden ve "*el-Asru'l-hadîs*" denilen döneme dâhil edilmektedir. Bu görüşü destekleyenlerin başında Hamilton A. R. Gibb gelmektedir. Gibb, Arap edebiyatının bütün devrelerini içine alan *Arabic Literature An Introduction* adlı eserinde, 750-1055 yılları arasını Altın Çağ, 1055-1258 yılları arasını Gümüş Çağ, 1258-1800 yılları arasını Memlükler Çağı olarak adlandırmaktadır. Altı asırlık Osmanlı döneminin yaklaşık üç asra yakın bir kısmını kapsayan 1517-1800 yılları arasındaki zaman diliminde yaşayan Arap edebiyatı için sadece üç sayfa ayırmıştır. Bu kısa bölümde her ne kadar Osmanlı dönemini olumsuz olarak ele alsada Osmanlı'nın Arap topraklarına hâkimiyeti esnasında Arapça üretimin arttığını dile getirmektedir.¹³

⁹ Nallino, *Tārīkh al-ādāb al-'Arabīyah min al-jāhiliyyah hattā 'aṣr banī Ammayah*, 58-59.

¹⁰ Hacı Osman Gündüz, "Ottoman-Era Arabic Literature: Overview of Select Secondary Scholarship", *Al-Abhath Journal of the Faculty of Arts and Sciences* 69 (2021), 111.

¹¹ H. A. R. Gibb, *Arabic Literature* (London: Oxford University Press, 1963), 155-158.

¹² Blachère, *Histoire de la Littérature Arabe (Tārīhu'l-edebi'l-'Arabī)*, 14.

¹³ Gibb, *Arabic Literature*, 155-158.

İtalyan doğu bilimci Nallino, Osmanlı devrinin, daha önceki çağların bir kısmını da kapsayan geniş bir tarihî sürecin parçası olarak değerlendirilmesi gerektiğini ileri sürer. Bu yaklaşıma göre Osmanlı devrinin başlangıç ve bitiş sınırları kesin çizgilerle belirlenmiş değildir; aksine, kendisinden önceki ve sonraki tarihî safhalarla iç içe geçmiş bir görünüm arz eder. Nallino, Osmanlı için müstakil bir kronolojik kesit belirlemek yerine, Abbâsîler'in yıkıldığı 656/1258 yılı ile Mehmed Ali Paşa'nın (öl. 1849) Mısır'da hâkimiyetini ilan ettiği 1220/1805 yılı arasındaki zaman aralığını “*inhitât*” (çöküş çağı) olarak nitelendirir ve Osmanlı devrini de bu tarihî çerçeve içinde ele alır.¹⁴

Fransız doğu bilimci Charles Pellat, 1258-1800 arasındaki dönemi “Arap Edebiyatının Karanlık Çağları” olarak görürken,¹⁵ Clément Huart (öl. 1926), Bağdat'ın düşüş tarihi olan 1258 ile XVII. yüzyıl sonlarına kadar geçen dönemi bir bütün olarak ele alır.¹⁶

Alman doğu bilimci Carl Brockelmann (öl. 1956), Osmanlı dönemini diğer dönemlerden bağımsız bir edebî dönem olarak değerlendirip Abbâsîler'in kuruluş yılı olan 132/750 ile *el-Asru'l-hadîs* olarak adlandırılan ve XIX. yüzyıl ortalarında başlayan döneme kadar devam eden zaman diliminde ortaya konulan edebî eserleri “Arap diliyle yazılmış İslami edebiyat” olarak niteleyen ilk kişi olarak kabul edilmektedir. Brockelmann, eserlerinde “Arap diliyle yazılmış İslami edebiyat” olarak adlandırdığı zaman dilimini de başlıca beş edebî döneme ayırır ve bu dönemlerin dördüncüsü 1517 yılında başlayıp 1798 yılında biter.¹⁷

Bernard Lewis (öl. 2018), Osmanlı Devleti ve Arap dünyasına ilişkin analizleriyle tanınan oryantalistlerden biridir. Lewis, *What Went Wrong?* adlı eserinde Doğulu toplumların tarihsel gelişim süreçlerini ve Batı karşısındaki konumlarını ele almakta özellikle Arap dünyasında yaşanan gerilemenin nedenlerine dair kapsamlı değerlendirmelerde bulunmaktadır. Lewis'e göre Arap toplumlarının dilsel, kültürel ve ekonomik açıdan geri kalmasında Osmanlı yönetiminin belirleyici bir rolü bulunmaktadır. Arap dünyasında gözlenen çok boyutlu gerilemeyi Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetim anlayışıyla ilişkilendiren Lewis, bu sürecin Osmanlı'nın çözülme döneminde belirginlik kazandığını ileri sürmektedir. Ayrıca Doğu ile Batı arasında tarihsel bir çatışmanın varlığına dikkat çeken Lewis, söz konusu çatışmanın Arap dünyasının Batı karşısındaki konumunun şekillenmesinde etkili olduğunu savunmakta ve bu görüşlerini *What Went Wrong?* adlı eserinde ayrıntılı biçimde ortaya koymaktadır.¹⁸

2. Arap Edebiyatçıların Eleştirileri

Batı'nın “Doğu” olarak tanımladığı coğrafyada tarih boyunca çok sayıda ilim adamı yetişmiştir. Bu ilim adamları arasında kendi kültür ve medeniyetine özgün fikirler geliştirenler olduğu gibi, Batılı düşünürlerle benzer görüşleri paylaşanlar da bulunmuştur. Bazı Batılı ilim adamları Doğu'yu geri kalmışlıkla nitelendirmiş ve bu durumu Osmanlı Devleti'nin uyguladığı politikalara bağlamıştır. Osmanlı'yı veya kendi toplumlarının tarihini çoğu zaman Batılı kaynaklar üzerinden değerlendiren bazı Arap akademisyen ve aydınlar da benzer bir yaklaşım sergileyerek Arap dünyasındaki çeşitli toplumsal ve kültürel sorunların sorumluluğunu Osmanlı yönetimine atfetmişlerdir.

¹⁴ Nallino, *Târîkh al-âdâb al-'Arabîyah min al-jâhîliyah hattâ 'aşr banî Ammayah*, 45.

¹⁵ Charles Pellat, *Târîhu'l-luğa ve'l-âdâbi'l-'arabiyye (Langue et Littérature Arabes)*, çev. Refik b. Vennâs - Sâlih Hayzem et-Tayyib el-'Aşşâş (Beyrut, 1997), 211.

¹⁶ Clément Huart, *Littérature Arabe* (Paris: Librairie Armand Colin, 1902), 320.

¹⁷ Carl Brockelmann, *Târîhu'l-edebi'l-'arabî (Geschichte der Arabischen Literatur)*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî - Omer Sâbir 'Abdulcelîl (Kahire, 1995), 1/38.

¹⁸ Bernard Lewis, *What Went Wrong?* (New York: Oxford University Press, 2002), 8-21.

Arap kökenli akademisyen ve yazarların Osmanlı dönemine dair ele aldıkları konular arasında dil politikası önemli bir yer tutmaktadır. Oryantalist literatürle benzer bir yaklaşım sergileyen bazı Arap akademisyen ve aydınlar, Osmanlı dönemini Arap dili açısından değerlendirirken eserlerinde sıklıkla “gerileme”, “çöküş” ve “karanlık çağ” gibi kavramları kullanmakta, bu dönemi Arap dili ve edebiyatı bakımından olumsuz bir süreç olarak tanımlamaktadırlar.

Oryantalist araştırmacıların ve Arap bilim insanlarının Arap edebiyatı bağlamında Osmanlı döneminin sınırlarını belirleme çabası, bu alandaki çalışmalar açısından önemli bir yere sahiptir. Her ne kadar Osmanlı Devleti altı asır boyunca varlığını sürdürmüş olsa da bu uzun tarihsel sürecin tamamının Arap dili ve edebiyatı açısından kapsayıcı biçimde incelenmesi mümkün değildir. Bu doğrultuda “Osmanlı dönemi Arap edebiyatı hangi zaman dilimlerini kapsamaktadır?” sorusu, literatürde kesin bir yanıtı bulunmayan ve farklı yaklaşımlara konu olan bir mesele olarak öne çıkmaktadır.

Arap edebiyatında Osmanlı dönemiyle ilgili olarak başlangıç ve bitiş tarihleri konusunda bazı araştırmacılar, Osmanlı dönemini tamamen görmezden gelerek bu döneme ait eserleri, onu takip eden ve “*el-Asru'l-hadîs*” olarak adlandırılan dönem içinde değerlendirme eğilimindedir. Bazı yaklaşımlar ise Osmanlı dönemini, önceki dönemlerin de bir kısmını kapsayan daha geniş bir zaman diliminin parçası olarak görür. Bu görüş, dönemi bağımsız bir kategori olarak ele almamakla birlikte, onun tarihsel süreklilik içindeki yerini vurgular. Buna karşılık bazı araştırmacılar ise Osmanlı dönemini Arap edebiyatının diğer dönemlerinden ayırarak kendine özgü özellikleri olan bağımsız bir dönem olarak değerlendirir ve çalışmalarında bu dönemi ayrı bir başlık altında inceler.¹⁹

Osmanlı dönemi Arap edebiyatının başlangıcına ilişkin görüşler arasında en isabetli olanı, bu evrenin Mercidâbık Savaşı'yla başlatılmasını esas alan yaklaşımdır. Bu değerlendirme, Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yükseliş dönemine kadar geçen süreçte Arap coğrafyasıyla doğrudan bir temasının bulunmaması göz önüne alındığında, tarihsel açıdan daha tutarlı bir zemin sunmaktadır. Nitekim 24 Ağustos 1516 tarihinde, günümüzde Suriye sınırları içerisinde yer alan Halep'in kuzeyindeki Mercidâbık mevkiinde Osmanlı ve Memlük orduları karşı karşıya gelmiş; bu muharebenin Osmanlılar tarafından kazanılması neticesinde Suriye, Lübnan ve Filistin toprakları Osmanlı egemenliğine dâhil edilmiştir. Bu gelişme, Arap nüfusu barındıran birçok bölgenin Osmanlı hâkimiyetine geçmesini sağlayarak, Arap dili ve edebiyatının Osmanlı idaresi altındaki yeni döneminin başlangıcını teşkil etmiştir.²⁰

Edward Said, *Orientalism* adlı eserinde, Batı'nın Doğu'yu tarafsız bir bilgi alanı değil, hegemonik çıkarlarını meşrulaştıran kültürel, siyasal ve ideolojik bir araç üzerinden tanımladığını ortaya koymaktadır. Said'e göre Batı, kendisini akıl ve ilerlemenin temsilcisi olarak konumlandırırken Doğu'yu durağan, irrasyonel ve olumsuz niteliklerle özdeşleştirmiş, bu yaklaşım XIX. yüzyıldan itibaren sömürgeci faaliyetlere meşruiyet sağlamıştır.²¹ Spivak (doğ. 1942) ise Said'in bu analizinin yalnızca teorik bir çözümleme değil, aynı zamanda Ortadoğu politikasına müdahil olma arzusunu da yansıttığını belirtmektedir. Dolayısıyla

¹⁹ Kenan Demirayak, “Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatı Üzerine Değerlendirmeler”, *Şarkiyat Mecmuası* 26 (24 Nisan 2016), 54.

²⁰ Emecen, “Mercidâbık Muharebesi”, 29/175-176.

²¹ Said, *Orientalism*, 22.

oryantalizmin masum bir akademik disiplin olarak görülmesi mümkün olmayıp eleştirel biçimde sorgulanması gerekmektedir.²²

Şevkî Dayf (öl. 2005), Osmanlı dönemini Arap edebiyatı tarihinin müstakil bir evresi olarak değerlendirmekten ziyade bu dönemi önceki asırlardan kopmayan, kesintisiz bir sürecin devamı olarak ele almıştır. Ancak onun eserlerinde Osmanlı hâkimiyetinin Arap medeniyetine ve edebiyatına genel anlamda olumsuz bir etki olarak yansıdığı görülmektedir. Nitekim Dayf, Mısır'daki Türk yönetimi ile Fransız işgalini, Arap edebiyatı ve kültürünün zayıflamasına ve gerilemesine yol açan iki temel dış unsur olarak bir arada anmaktadır. Dayf, Osmanlı dönemini "gerileme devri" olarak niteleyen bir perspektife sahiptir. Bu yaklaşım, onu izleyen pek çok çağdaş Arap araştırmacı tarafından da benimsenmiş; söz konusu dönem, Arap dili ve edebiyatı açısından "edebî durgunluk" ve "çöküş" kavramlarıyla tanımlanmaya devam etmiştir.²³

3. "Asru'l-İnhitât" İddiasının Değerlendirilmesi

Osmanlı'nın yükseliş döneminde ilim dilinin Arapça, edebiyat ve şiir dilinin Farsça, siyaset dilinin ise Türkçe olduğu yönündeki genel kanaat, Osmanlı dönemindeki dil kullanımıyla ilgili yaygın ve yerleşik bir anlayışı yansıtmaktadır. Bu tespit, Osmanlı'da Arapçanın dinî ve ilmî alanlarda, Farsçanın edebî ve şiirsel metinlerde, Türkçenin ise siyasi söylemde ve gündelik yaşamda tercih edilen bir dil olarak işlev gördüğünü ortaya koymaktadır.²⁴

Özellikle son yüzyılda Osmanlı'nın Arapçaya karşı olumsuz bir tutum sergilediği ve bu dili bilinçli şekilde geriletmeye çalıştığı yönünde çeşitli söylemler artış göstermiştir. Ancak bu tür yaklaşımların, Osmanlı'daki hâkim dil olan Türkçenin yanı sıra diğer dillerin konumunun da dikkate alınarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Konuya yalnızca Arapça bağlamında yaklaşmak, tarihsel ve sosyolengüistik açıdan eksik ve indirgemeci bir bakış açısına neden olabilecektir. Zira Osmanlı İmparatorluğu çok sayıda milletin ve bu milletlerin konuştuğu çeşitli dillerin bir arada bulunduğu çok dilli bir yapıya sahiptir.

Osmanlı Devleti'ne yönelik eleştirilerde yapılan en temel hatalardan biri, içinde bulunduğumuz zamanın şartları esas alınarak dört ile beş asır öncesine ait gelişmelerin değerlendirilmesidir. Herhangi bir tarihsel gelişmeyi takdir etmek ve doğru biçimde değerlendirebilmek için geriye dönük bir perspektiften hareket yerine, söz konusu gelişmeyi daha önceki dönemlerle karşılaştırarak değerlendirmek daha sağlıklı sonuçlar verecektir. Osmanlı tarihine yönelik eleştirilerin önemli bir kısmı, bugünün şartlarıyla yapılan değerlendirmelere dayandığı için metodolojik açıdan sorunlu ve sonuçları itibarıyla hatalıdır. Bir devletin tarihî süreçte sahip olduğu şartları doğru analiz edebilmek adına, aynı dönemde varlık gösteren diğer devletlerin sahip olduğu şartlar ile mukayeseye gitmek gerekmektedir.

Osmanlı Devleti'ne yönelik eleştirilerin büyük bir kısmının sınırlı bilgiye dayalı genellemeler içerdiği ve oryantalistlerin çoğunlukla tarafsızlıktan uzak, önyargılı bir yaklaşımla hareket ettikleri görülmektedir. Benzer şekilde, Arap aydınların da çoğu zaman

²² Edward Said, *Oryantalizm*, çev. Nezih Uzel (İstanbul: İrfan Yayıncılık, 1998), 149, 247, 258, 342; Gayatri Chakravorty Spivak, "Rethinking Orientalism Thirty Years Later in Istanbul (Otuz Yıl Sonra İstanbul'da Oryantalizmi Yeniden Düşünmek)", çev. Berat Açıl, *Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu (9-10 Aralık 2006)*, ed. Lütfi Sunar (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yayınları, 2007), 24.

²³ Şevkî Dayf, *el-Edebü'l-'Arabîyyü'l-mu'âsır fi Mısır* (Kahire: Daru'l-Me'ârif, 1992), 11-18.

²⁴ Orhan Kemal Koçak, *Türkiye'de Reform Geleneği Açısından Dil ve Yazı Sorununun Dönüşümü ve Harf Devrimi* (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009), 55, 174.

eleştirilerini oryantalist kaynaklara dayandırmaları, söz konusu değerlendirmelerin bilimsel güvenilirliğini ve nesnellliğini zayıflatan bir unsur olarak dikkat çekmektedir. Naim Hank, görüşlerine yer verdiğimiz Şevkî Dayf'ın eserlerini değerlendirirken, "Büyük ölçüde sınırlı ve seçici kaynaklara dayanarak kaleme aldığı edebiyat tarihleri, Osmanlı dönemini "gerileme devri" olarak niteleyen bir perspektife sahiptir." ifadesine yer vermektedir.²⁵

Çalışmanın odak noktasını Osmanlı Devleti'nin yükseliş dönemi oluşturduğundan bu sürecin sağlıklı ve doğru biçimde anlaşılabilmesi, öncelikle döneme ilişkin temel tarihsel verilerin dikkate alınmasını gerekli kılmaktadır. Bu bağlamda, Osmanlı topraklarının en geniş sınırlara ulaştığı Kanûnî Sultan Süleyman devrine ait bazı nicel bilgilerin bilinmesi önem arz etmektedir. Özellikle Kanûnî Sultan Süleyman dönemi itibarıyla Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılda ulaştığı en geniş sınırlar içinde etnik ve dilsel açıdan son derece çeşitli bir yapıya sahipti.²⁶ Devletin hükümlerinde olduğu coğrafyanın büyüklüğü ile idaresi altındaki toplulukların ve konuşulan dillerin bilinmesi, söz konusu döneme ilişkin sağlıklı ve bütüncül değerlendirmeler yapılabilmesi açısından zorunlu görünmektedir.

Osmanlı Devleti, XVI. yüzyılın ortalarında, Kanûnî Sultan Süleyman (1520-1566) döneminde Asya, Avrupa ve Afrika olmak üzere üç kıtaya yayılmıştır. Devletin sınırları, batıda Viyana kapılarına, doğuda Hazar Denizi'ne, güneyde Yemen ve Sudan'a, kuzeyde ise Kırım Yarımadası'na kadar uzanmıştır.²⁷

Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin toplumsal yapısı çok kültürlü ve çok milletli bir özellik arz etmiştir. Öne çıkan başlıca etnik topluluklar şu şekildedir: Türkler, Araplar (Suriye, Irak, Hicaz, Mısır, Yemen), Rumlar (Anadolu ve Balkanlar), Ermeniler, Kürtler, Arnavutlar, Boşnaklar, Sırp, Hırvatlar, Macarlar, Gürcüler, Çerkesler, Yahudiler, Lazlar, Lehler ve Ukraynalılar, Berberiler ve Sudanlılar.

Osmanlı Devleti, aynı zamanda çok dilli bir yapıya da sahipti. Devletin resmî dili Türkçe olmakla birlikte, farklı bölgelerde yaygın olarak konuşulan başlıca diller şunlardır: Osmanlı Türkçesi (Resmî yazışma ve saray dili), Arapça (İlmî ve dinî metin dili, eğitimde yaygın), Farsça (Kültürel ve edebî birikim dili), Rumca/Yunanca, Ermenice, İbranice, Kürtçe, Boşnakça, Sırpça, Hırvatça, Arnavutça, Macarca, Lehçe, Berberî dili (Kuzey Afrika bölgelerinde). Bu dillere ek olarak, Osmanlı coğrafyasının farklı bölgelerinde çok sayıda yerel dil de kullanılmaktaydı.

Dönemin tarihsel arka planı dikkate alındığında, yüzeysel değerlendirmeler yerine Batılı oryantalistlerin ve Arap aydınların eleştirileri çerçevesinde bir analiz yapmak daha isabetlidir. Zira Osmanlı dönemine ilişkin değerlendirmeler yalnızca siyasi hâkimiyet ve kronolojiyle sınırlı kalmamakta, Arap dili ve edebiyatının üretkenliği, özgünlüğü ve gelişim seyri de farklı entelektüel çevrelerce tartışılmaktadır. Bu nedenle, Osmanlı dönemi Arap edebiyatının sağlıklı bir şekilde anlaşılabilmesi için söz konusu eleştirel yaklaşımların karşılaştırmalı olarak incelenmesi önemlidir. Böylece hem dönemin daha doğru kavranması sağlanacak hem de Arap dili ve edebiyatı üzerindeki Osmanlı etkisi çok boyutlu bir bakış açısıyla değerlendirilebilecektir. Bu çerçevede önce eleştiriler ele alınacak, ardından bu eleştirilere verilmiş ve verilebilecek cevaplar ortaya koyulacaktır.

²⁵ Naim Hank, "Modern Arap Edebiyatına İz Bırakanlardan Biri Olarak Şevkî Dayf ve Osmanlı Yönetimine Bakışı", *Darülfunun İlahiyat* 30/2 (Aralık 2019), 499-501.

²⁶ Halil İnalçık, *The Ottoman Empire (The Classical Age 1300-1600)* (Londra: Orion Books, 1973), 35-40.

²⁷ İnalçık, *The Ottoman Empire (The Classical Age 1300-1600)*, 65-83.

- Yavuz Sultan Selim, Suriye ve Mısır'ı fethettikten sonra genelde Arap ülkelerinde, özelde ise Mısır'daki bilim ve sanat insanları ile meslek erbabını İstanbul'a götürmek suretiyle, bu bölgeleri kültürlü ve sanat ehli insanlardan mahrum bırakmıştır.²⁸

Tarihçilerin aktardığına göre, Osmanlı'nın Mısır'ı fethi sürecinde bazı Mısırlılar, yaşanan gelişmeleri Müslümanların sürgün edilmesi olarak yorumlamış ve bu durumu Arap toplumu açısından büyük bir felaket olarak değerlendirmiştir. Ancak bu algının tarihsel gerçeklikle örtüşmediği görülmektedir. Dönemin önemli tarihçilerinden biri olan İbn İyâs (öl. 930/1524), Sultan Selim'in Kahire'de çok beğendiği Sultan el-Ğûrî Mescidi'nin benzerini İstanbul'da inşa ettirmek istediğini ve bu amaçla Kahire'den İstanbul'a getirilen bilim ve sanat erbabının bizzat kendi ifadeleriyle bu görevlendirmeyi teyit ettiklerini kaydeder. İbn İyâs'a göre söz konusu kişiler İstanbul'da cami ve hamam gibi yapılar inşa ettikten sonra İskenderiye'ye dönmüşlerdir. Ardından, Kanûnî Sultan Süleyman 1521 yılında bir fermanla bu kişilerin Mısır'a dönmelerine izin vermiştir. Bu durumda Yavuz Sultan Selim döneminde Mısır'dan getirilen bilim ve sanat insanların İstanbul'da yalnızca yaklaşık üç yıl kaldıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla bu kısa süreye dayandırılarak Osmanlı döneminde Arap ülkelerinde bilimsel bir çöküş yaşandığı yönündeki iddialar tarihsel tutarlılıktan uzaktır.²⁹

Öte yandan Yavuz Sultan Selim'in yalnızca Mısır'dan değil, fethettiği diğer İslam beldelerinden de ilim ve sanat erbabını İstanbul'a davet ettiği, buna karşılık İstanbul'dan da bu şahıslara denk düşecek uzmanları ilgili bölgelere gönderdiği bilinmektedir. Bu uygulamanın temelinde farklı İslam coğrafyaları arasında sosyal, kültürel ve entelektüel düzeyde bir bütünleşme sağlama amacı bulunduğu bu bağlamda ortak dinî kimlik etrafında bir uyum ve karşılıklı etkileşim zemini inşa edilmek istendiği söylenebilir.³⁰

- Osmanlı öncesi Arap edebiyatında özgün eserlerin ve nitelikli ansiklopedik kaynakların varlığı dikkat çekerken Osmanlı egemenliği döneminde bu üretkenliğin büyük ölçüde azaldığı, çalışmaların çoğunlukla klasik metinlere yazılan şerh, haşiye ve ihtisar türündeki eserlerle sınırlı kaldığı, edebî ve ilmî anlamda özgünlük taşıyan yeni eserlerin ise oldukça az sayıda olduğu görülmektedir. Bu durum, Arap edebiyatında yaratıcı düşüncenin gerilediğini, ilmî dinamizmin zayıfladığını ve entelektüel faaliyetlerin tekrar eden kalıplara sıkıştığını göstermekte dolayısıyla bazı Arap araştırmacı ve tarihçilerin Osmanlı dönemini "edebî gerileme", "entelektüel duraklama" ya da "karanlık çağ" gibi kavramlarla nitelendirmeleri, salt ideolojik bir önyargıdan ziyade dönemin edebî verimliliğine ilişkin somut gözlemlerden beslenen eleştirel bir yaklaşım olarak değerlendirilebilmektedir.

Bu perspektifte öne çıkan ortak kanılar şunlardır: XVI-XVII. yüzyıllarda yeni bir sarf, nahiv veya belagat usulü geliştirilmemiş, şairler klasik temaların taklitçisi olmuştur. Mesela, Câhiliye ve Abbâsî dönemi edebiyatını devam ettiren Memlûk dönemi külliyyatı, Osmanlı Devri'nde ağırlıklı olarak "şerh" ve "haşiye" türündeki yorum eserlerine indirgenmiştir. Corcî Zeydân (öl. 1914) bu noktada en keskin ifadeyi kullanmıştır; onun tabirlerine göre "Memlûk dönemi, derleme ve ansiklopedik eserler devridir. Osmanlı dönemi ise sadece şerh, haşiye ve

²⁸ Dayf, *el-Edebü'l-'Arabîyyü'l-mu'âsır fî Mısır*, 11-12; Muammer Sarıkaya, *Kemal Paşa-zâde'nin Yabancı Kelimelerin Araştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004), 13.

²⁹ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zuhûr* (Kahire: y.y., 1975), 5/182, 232.

³⁰ İbn İyâs, *Bedâi'u'z-zuhûr*, 5/188.

şerh-ü şerhler dönemidir.” Zeydân'a göre Osmanlı döneminde ahlaki çözülme yaşanmış, eserler tamamen konuşma diline yaklaşmış ve Arapçanın saflığı bozulmuştur.³¹

Buna benzer eleştiriler her ne kadar yüksek sesle dile getirilen türden olsa da özellikle Osmanlı dönemi âlimleri ve eserlerini incelediğimizde bu eleştirinin bilimsel ve tarihî gerçekliğinin olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu konuda çok sayıda çalışmaları bulunan Prof. Dr. Kenan Demirayak konuyu şu şekilde özetlemektedir:

Osmanlı döneminin yalnızca şerh, haşiye ve talik üretimine indirgenemeyeceği aynı zamanda ansiklopedik eserlerin kaleme alındığı bir dönem olduğu açıktır. Bu bağlamda Abdulkâdir Ömer el-Bağdâdî (öl. 1093/1682) ile Şihâbuddîn el-Hafâcî (öl. 1069/1659) dönemin önde gelen ansiklopedistleri arasında değerlendirilebilir. Ansiklopedik eserlerin hacimsel yapılarının her zaman pratiklik sağlamadığı ve sonraki dönemlerde muhtasarlaştırıldıkları bilinmektedir. Bu durum, ansiklopedik eserlerin dönemsellik ve kullanışlılık açısından farklı değerlendirmelere tabi tutulduğunu göstermektedir. Ayrıca Abbâsîler dönemindeki edebî ve bilimsel kalkınmanın temelinde Yunan, Fars ve Hint kaynaklarından yapılan çevirilerin, bunların şerh ve muhtasarlarının birbirini izleyen süreçlerinin yattığı, el-Câhiz ile Ebû Hayyân et-Tevhîdî gibi ansiklopedistlerin bu ortamda yetiştiği ve bu yazarların ansiklopedist oluşlarının eleştiriye konu edilmediği vurgulanmalıdır. Hadis literatüründe de erken dönemde çok sayıda şerh üretildiği hatırlanmalıdır. Düccane Cündioğlu'nun işaret ettiği gibi, şerh/haşiye türü çalışmaların orijinallikten uzak ve tekrarla malûl olduğu yönündeki yaygın ve yanlış kanı, bir medeniyetin bilgi edinme, aktarma ve süreklilik yöntemlerinin küçümsenmesinin ideolojik bir belirtisidir. Zira şerh-haşiye geleneği, İslam ilim mirasının işlenmesi, tartışılması, zenginleştirilmesi ve gelecek nesillere sağlam biçimde aktarılmasında etkin bir yazım tekniği olmuştur.³² Şerh ve haşiye yazarlarının basitçe “nâkil” veya “taklitçi” oldukları ileri sürülemez. Her metnin şerh edilmediği ve her kimsenin şerh yazamayacağı da göz önünde bulundurulmalıdır. Şerh-haşiye yazımı, oluşmuş bir ilim geleneğini sürdürüp zenginleştirmenin yaygın yollarından biridir. Benzer biçimde, Osmanlı döneminde zeyil (ilave) yazma geleneği de yaygındır. Tarih ve biyografi eserlerine dönemin olay ve kişilerini eklemek suretiyle önceki müelliflerin çalışmalarının ikmal ve devamı sağlanmıştır. Necmeddin el-Gazzî'nin (öl. 1061/1651) *el-Kevâkibü's-sâira* ve *Kutfü's-semir* ile Muhammed Emîn el-Muhibbî'nin (öl. 1111/1699) *Hulâsatü'l-eser*'inden sonra Muhammed Halîl el-Murâdî'nin (öl. 1206/1791) *Silkü'd-dürrer*'inin bu yöntemin örnekleri olduğu söylenebilir. Bu çerçeveden bakıldığında, şerh, haşiye, talik ve zeyil türlerinin Osmanlı dönemi için kusur sayılmasının açıklanması güçtür.³³

- Osmanlı dönemine yöneltilen dikkat çekici eleştirilerden biri de Arap nüfusun yoğunlukta olduğu bölgelerde dahi devletin resmî yazışma, bürokratik işlemler ve kamusal duyurularda Türkçeyi baskın ve zorunlu dil hâline getirmesidir. Eleştirilerin merkezinde, Osmanlı idaresinin özellikle vilayet teşkilatlarında ve resmî dairelerde Arapçayı sistematik biçimde geri planda bıraktığı hatta kimi bölgelerde Arapçanın idari yazışmalarda kullanımının neredeyse tamamen ortadan kaldırıldığı iddiası yer almaktadır. Bu durum, Arap aydınları ve halkı arasında zamanla kültürel yabancılaşma hissinin oluşmasına ve yerel dilin kamusal alandaki rolünün zayıflamasına yol açmıştır.

³¹ Corcî Zeydân, *Târîkh al-âdâb al-'arabiyya* (Kahire: Dâru'l-hilâl, 1931), 3/270-271.

³² Düccane Cündioğlu, “Olan oluyor”, *Yeni Şafak* (10 Eylül 2019).

³³ Demirayak, “Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatı Üzerine Değerlendirmeler”, 43-44.

Söz konusu uygulamalar, Arapçanın sadece edebî ve ilmî sahada değil, aynı zamanda gündelik idari pratiklerde de etkinliğini yitirmesine neden olmuş böylece Arapçanın kamusal ve kurumsal bir iletişim dili olarak işlevsiz hâle geldiği ileri sürülmüştür. Devlet yayınlarında, fermanlarda, resmî bildirimlerde ve halkı bilgilendirmeye yönelik duyurularda Türkçenin tercih edilmesi, Arap toplumları içerisinde Osmanlı yönetiminin dil politikalarına karşı zaman zaman hoşnutsuzluk doğurmuştur. Osmanlı merkezîyetçiliğinin ve devletin birlikçi yönetim anlayışının, dilsel çeşitliliğe sınırlı alan tanıdığı, bu durumun da Arap dili ve kültürü açısından olumsuz sonuçlar doğurduğu yönündeki eleştiriler akademik literatürde yer bulmaktadır. Bu eleştiriler, Arapçanın idari düzeyde dışlandığı, Arap kimliğinin kamusal görünürlüğünün azaldığı ve zamanla Arap edebî ve ilmî birikiminin kurumsal temsiliyetinin zayıfladığı savına dayanmaktadır.

Yavuz Sultan Selim Mısır'a 1517 yılında, Napolyon Bonapart (öl. 1821) ise 1798 yılında girmiştir. İkisinin Mısır'a girişi arasında yaklaşık üç asır vardır. Aradan geçen bu kadar uzun zamana rağmen Napolyon, General Bertrand'a yazdırdığı anılarında Mısır'a geldiğinde Mısırlıların Türkçeyi bilmediklerini, Türkçe konuşmadıklarını ve Türkçenin Mısırlılar için Fransızca gibi bir yabancı dil olduğunu ifade eder.³⁴

Clément Huart, *Littérature Arabe* isimli eserinin *La Presse Périodique* (Sürelî Yayınlar) başlıklı 12. bölümünde Osmanlı Devleti'nin yayın politikalarına dair özellikle XIX. yüzyıl boyunca Mısır başta olmak üzere Arapça konuşulan çeşitli bölgelerde yayımlanan Arapça gazeteler hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Bu bölümde Osmanlı topraklarında neşredilen Türkçe gazetelere de değinmiştir. Bazı yayınların Arapça-Türkçe çift dilli, bazılarının ise yalnızca Arapça olarak yayımlandığını belirtmiştir. Huart ayrıca Osmanlı vilayetlerinde yayımlanan resmî gazetelere, Arap nüfusun yoğun olduğu bölgelerde Arapça bölüm eklenerek yayımlandığına dikkat çekmektedir.³⁵ Huart'ın bu gözlemleri, Osmanlı Devleti'nin Arapça konuşulan vilayetlerinde Türkçeyi zorunlu bir dil olarak dayattığı yönündeki iddiaların sorgulanmasına zemin hazırlamaktadır. Aksine bu bölgelerde yerel halkın lisanına uygun bir yayıncılık anlayışının benimsendiği anlaşılmaktadır. Bu durum, Osmanlı'nın dil politikasının dayatmadan ziyade pratik ihtiyaçlara ve yerel dile duyarlılık esasına dayalı olduğunu göstermektedir.

Osmanlı Devleti'nin çok dilli ve çok kültürlü yapısına karşın divanlar, mahkemeler ve valilikler gibi resmî kurumlarda Türkçenin tercih edilmesi, dilsel bir tekelleştirme politikasından ziyade idari bir zorunluluk olarak anlaşılmalıdır. Geniş coğrafya ve farklı etnolingüistik yapılar dikkate alındığında, merkezî otoritenin resmî belgeleri bölgesel dillere göre çeşitlendirmesi hem idari yükü artıracak hem de işleyişi aksatacaktı. Bu sebeple merkez ile taşra arasındaki yazışmalarda ortak bir dil kullanılması, idari verimlilik bakımından rasyonel bir tercih olup, Türkçenin resmî alanda kullanılması yalnızca iletişimde yeknesaklık sağlamakla kalmamış, aynı zamanda devletin merkezî yapısını güçlendirmiştir. Uygulama, halkın gündelik dilini baskılamayı veya Arapça ile Farsça gibi kültürel dilleri tahakküm altına almayı amaçlamamış aksine resmî işlerde Türkçeyi bilmek kamu hizmetine giriş ve sosyal hareketlilik açısından yeni imkânlar sunmuştur. Türkçenin devlet dairelerinde hâkimiyet kazanması, merkezî dayatmadan çok idari gereklilikler ve toplumsal pratiklerin bir sonucu olan pragmatik bir gelişme olarak değerlendirilmelidir.

³⁴ Général Bertrand, *Campagne d'Égypte et de Syrie* (Paris: Comon & Cie, 1847), 2/151.

³⁵ Huart, *Littérature Arabe*, 428-434.

Türkçenin bazı eğitim kurumlarında resmî öğretim dili olarak benimsenmesi olgusu, Osmanlı'nın klasik veya yükseliş dönemiyle ilişkilendirilemez. Bu uygulama daha çok merkezî otoritenin zayıfladığı, taşra yöneticilerinin güçlendiği XIX. yüzyıl başlarında özellikle 1805'te Mısır valiliğine atanan Mehmed Ali Paşa'nın Batılı modeli benimseyen modernleşme çabalarının bir parçası olarak ortaya çıkmıştır. Askerî ve teknik okulların kuruluşu ile Türkçenin bazı kurumlarda yer alması, klasik dönemin sürekliliği şeklinde yorumlanmamalıdır. Arap edebiyatı ve kültüründeki XIX. yüzyıl dönüşümü genellikle "Nahda" (uyanış) sürecinin bir parçası olarak değerlendirilir. Bu değişimde Osmanlı etkisinin yanı sıra Avrupa etkisi de belirgindir. Türkçenin eğitim dili olarak kullanıldığına dair iddiaların Arapçanın telif dili olarak gerilemesine yol açtığı tezleri ise tartışmalıdır ve öncelikle Osmanlı medrese yapısının incelenmesini gerektirir. Zira klasik dönem medreselerinin sayısının binlerle ifade edildiği ve müfredatlarının büyük oranda Arapça kaleme alınmış temel İslami ilim metinlerine dayandığı dolayısıyla Arapçanın ilim dili konumunu koruduğu açıktır. Ayrıca Osmanlı padişahlarının büyük çoğunluğunun Arapça bilgi ve şiir üretme yetkinliğine sahip olduğu, Arapçanın özellikle Anadolu'da hem ilmî hem dinî pratiklerde ayrıcalıklı, "kutsal" bir dil olarak görüldüğü belirtilmelidir.

Arapçanın ilim dili olarak taşıdığı yüksek değer sebebiyle bazı Osmanlı müelliflerinin eserlerini Türkçe kaleme almaları istisnai bir tercih olarak değerlendirilmiş, Arapça veya Farsça gibi dönemin prestijli dillerine vukûfiyet göstermemeleri durumunda, bu eksikliği bir kusur telakki ederek özür beyanında buldukları görülmüştür. Bu tür ifadeler, yalnızca bireysel bir mahcubiyetin göstergesi değil, aynı zamanda dönemin hâkim dil anlayışı ve entelektüel kültürel kodları hakkında da önemli ipuçları sunmaktadır.

İdrîs-i Bitlisî (öl. 926/1520), Osmanlı döneminin önemli âlim ve tarihçilerindendir. Arapçanın ilim dili olarak kabul edildiği bir dönemde Türkçe yazdığı eserlerinde bu tercihi nedeniyle özür dilemiştir. Bir mektubunda şöyle der:

"Kulluktaki kusurlarım dolayısıyla özür dilemek için gönlüm her gün azim kanadıyla Şah'a doğru uçmak istiyordu."³⁶

Hacı Paşa'nın (öl. 827/1424 [?]), XIV. yüzyılın sonlarına doğru kaleme aldığı *Teshîlü'ş-şifâ* adlı eserini herkes anlayabilsin diye Türkçe yazdığı için özür dileme gereği duyduğuna tanık olmaktadır. Yine XV. yüzyılda Amasyalı tıp bilgini Sabuncuoğlu Şerefeddin (öl. 873/1468'den sonra), *Cerrâhnâme-i İlhânî* adlı eserini Türkçe olarak kaleme almış ve Anadolu'daki hekim ve cerrahların kolayca okuyup anlayabilmeleri için Türkçe yazdığını dile getirmiştir.³⁷

Arapça ve Farsça bilmemenin bir eksiklik ve kusur olarak görüldüğünü dile getirenlerden biri de Süleyman Nazif'tir (öl. 1927). Süleyman Nazif bu durumu "Fakat bilahare gördüm ki Arap'ın kavaidiyle Acem'in eş'ârını bilmeyen bir Türk, muhakkak lisan-ı maderzadında zayıf kalacak." ifadeleriyle dile getirmektedir.³⁸

Macar Türkolog György Hazai'nin (öl. 2016) de ifade ettiği üzere, bir imparatorlukta yeni bir merkezî otorite kurulduğunda bu merkezin dili zamanla resmî statü kazanarak toplumsal hayatta belirleyici hâle gelir. Bu süreçte hâkim dil ile yerel diller arasında karşılıklı etkileşim meydana gelir. Osmanlı bağlamında fethedilen bölgelerde Türkleşme, çoğunlukla Türk

³⁶ Vural Genç, "Şah ile Sultan Arasında Bir Acem Bürokratı: İdrîs-i Bidlîsî'nin Şah İsmail'in Himayesine Girme Çabası", *Osmanlı Araştırmaları* 46/46 (Ağustos 2015), 63.

³⁷ Aydın Sayılı, "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bâzı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese)", *Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 1 (1963), 49.

³⁸ Süleyman Nazif, "İran Edebiyatı'nın Edebiyatımıza Tesiri", *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası* 3/63-32 (13 Nisan 1918), 606-607.

nüfusun bu bölgelere yerleşmesiyle gerçekleşmiş, buna karşın yerli halkın eski dilini terk ederek Türkçeyi benimsemesi ise nadiren görülmüştür. Tarihî veriler Türkleşmenin daha çok demografik yerleşim politikaları üzerinden gerçekleştiğini göstermektedir.³⁹

Arapça ve Türkçenin söz varlığı incelendiğinde görülecektir ki Arapçanın Türkçeden etkilendiğinden çok Türkçe Arapçadan etkilenmiştir. Arap nüfusun yoğunlukta olduğu bölgelerde Türkçe öğretimine önem verilmezken, Türklerin hüküm sürdüğü bölgelerde Arapçaya verilen önem Türkçe de dâhil olmak üzere bütün dillerin önüne geçmiştir. Osmanlı döneminde Arapçaya duyulan saygı ve verilen önem o kadar ileri seviyeye ulaşmıştır ki Muhammed Kürd Ali (öl. 1953), Yavuz Sultan Selim'den bahsederken onun, Şam ve Mısır'ı fethettikten sonra Mekke ve Medine'de adına Arapça olarak hutbe okutulup, "Arap memleketlerinin fatihi" ünvanı verildiğinde yönetimi altında bulunan coğrafyada Arap nüfusun göz ardı edilmemesi gereken bir unsur hâline geldiğini görüp Türkçe yerine Arapçayı devletin resmî dili kabul etmeye niyetlendiğini ancak ömrünün bu niyeti gerçekleştirmeye yetmediğini ifade eder ve "eğer bu niyetini gerçekleştirebilseydi, Arapça daha çok yayılacak ve nasıl Bağdat, Dımaşk, Kahire, Kurtuba ve Gırnata Arapçanın bir vatanı olmuşsa, İstanbul da Arapçanın bir vatanı olacaktı." der.⁴⁰

II. Abdülhamid dönemi de devlet dili tartışmalarının gündemde olduğu bir süreçtir. Bu dönemde mecliste hangi dilin kullanılacağı ve devletin resmî dilinin ne olması gerektiği yönünde çeşitli görüşler dile getirilmiştir. İslam birliği (Panislamizm) politikalarının öne çıktığı bu süreçte II. Abdülhamid devletin resmî dili olarak Arapçanın benimsenmesini istemiştir. Ancak bu öneri, bazı devlet adamlarının "böyle bir durumda Türklüğün ortadan kalkacağı" yönündeki itirazları üzerine geri çekilmiştir.⁴¹

Osmanlı coğrafyasında Arapça, ilmî ve dinî alanlarda hâkim dil olarak önemini korumuş, medrese müfredatında, resmî yazışmalarda ve edebî üretimde yaygın biçimde varlığını sürdürmüştür. Bu noktada dilsel asimilasyon politikalarının gerçek bir örneğini görmek isteyenler açısından sömürgeciliğe yoğun bir şekilde maruz kalmış Fildişi Sahili, Gabon, Gine, Dahomey, Kongo, Mali, Moritanya, Nijer, Senegal ve Çad gibi ülkelerdeki tarihsel süreç dikkat çekicidir. Bu ülkelerde yerli dillerin geri plana itilmesi ve Fransızcanın toplumsal, idari ve kültürel alanlarda baskın hâle getirilmesi neticesinde birçok birey kendi ana dilinden çok Fransızcaya daha hâkim duruma gelmiştir. Benzer durumlar sömürgeciliğe maruz kalmış pek çok bölgede gözlemlenebilir.

Osmanlı yönetimini dil politikaları açısından Batılı sömürgeci güçlerle aynı kategoride değerlendirmek, tarihsel ve yapısal farklılıkları göz ardı eden indirgemeci bir yaklaşım olacaktır. Arapçanın Osmanlı döneminde geriletildiğini ileri süren söylemler, çoğu zaman oryantalist çevrelerin kendi uluslarının kolonyalist ve asimilasyonist geçmişlerini perdeleme çabasının bir yansıması olarak ortaya çıkmaktadır.

- Osmanlı medrese sistemi, uzun süre sabit klasik metinler etrafında şekillenen katı bir müfredat disipliniyle sürmüş, metin hâkimiyeti ezber üzerine kurulmuş, eleştirel muayene, yorumsal yenileme veya metinleri çağın ihtiyaçlarına göre uyarılma gibi yöntemler sistematik olarak dışlanmıştır. Bu tutum hem alternatif eser üretimini hem de mevcut metinlerin çağdaş dille yeniden yorumlanmasını

³⁹ György Hazai, "Osmanlı Döneminde Bir İmparatorluk Dili Olarak Türkçe", *Osmanlı Araştırmaları Vakfı* (blog), 25 Ekim 2025.

⁴⁰ Şâkir en-Nablusî, *'Asru't-Tekâyâ ve'r-Re'âyâ* (Beyrut: el-Müessesetu'l-Arabiyyetu li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 1999), 22.

⁴¹ Ahmet Pekel, "Osmanlı Döneminde Dil Sorunu ve Çözüm Arayışları-I", *Çağdaş Türk Dili Dergisi* 390 (Ağustos 2020), 394.

teşvik etmemiş, sonuçta eleştirel düşünme ve sorgulama becerileri zayıf, bilimsel bakışı dar bir ilmiye sınıfı yetişmiştir. Medrese talebesi Arapçayı esasen klasik metinleri çözümlenmeye yetecek kadar öğrenmiş, dilin canlı kullanımı, konuşmaya dayalı yetkinlikler ve çağdaş bilimsel-felsefi akımları izleme becerileri ihmal edilmiştir. Arapça, yaşayan bir iletişim dili olmaktan çıkarak sadece metin çözümlenmeye mahsus bir araç hâline gelmiştir. Bu içe kapanmış ve değişime dirençli yapı, özellikle XIX. yüzyıl modernleşme dalgaları karşısında belirginleşmiş, Batı'da bilim ve sosyal düşüncede kaydedilen ilerlemelere rağmen medreseler eski tartışmaların ötesine geçmemiş ve böylece bölgesel entelektüel dinamizm zayıflamıştır. Nihayetinde reform girişimleri ya başlatılamamış ya da sistemin katılığı nedeniyle başarısız olmuş, medreselerin kapanışına kadar geleneksel düzen ciddi ölçüde korunmuştur.

Her ne kadar Osmanlı medreseleri, klasik müfredatın katı biçimde korunması ve çağın gereklerine uyum sağlayamaması iddiasıyla modern dönem eğitimci ve düşünürleri tarafından sıkça eleştirilse de bu eleştirileri değerlendirirken meselenin çok boyutlu doğasını göz ardı etmemek gerekir. Nitekim medrese eğitiminin temelini teşkil eden klasik metinlerin asırlar boyunca okutulmuş olması, her zaman bir dogmatizm yahut zihinsel durağanlık emaresi olarak değerlendirilmemelidir. Zira bu eserlerin temel aldığı dil yapısı, yani Arapça grameri, yüzyıllar içinde esas itibarıyla büyük bir değişikliğe uğramamış dolayısıyla klasik metinler üzerinden yapılan öğretim, dili öğrenmenin yanı sıra onu anlamlandırma ve yorumlama bakımından da etkin bir araç olmayı sürdürmüştür.

Medrese müfredatında yer alan metinlerin sadece geleneksel bilgi aktarımı sağlamakla kalmayıp, aynı zamanda mantık, belagat, kelim, fıkıh ve usul gibi alanlarda derinleşme imkânı sunan entelektüel bir çerçeve sunduğu görülmektedir. Bu metinler, dönemin önde gelen âlimleri tarafından uzun ilmî müzakereler neticesinde belirlenmiş, kendi iç tutarlılığı ve pedagojik kıymeti defalarca sınanmış eserlerdir. Medrese eğitimi, bu yönüyle öğrencisine yalnızca mevcut bilgiyi aktarmakla yetinmeyen, aynı zamanda bu bilgiyi kavrama, tahlil etme ve geliştirme becerisi kazandırmayı hedefleyen bir yöntem sunmuştur. Öğrenci, klasik metinler aracılığıyla ilim gelenekleriyle temas kurmakta ve bu metinler âdeta birer anahtar işlevi görerek bireyin kendi ilmî serüvenini inşa edebilmesine zemin hazırlamaktadır.

Medreselerin yetiştirdiği âlimlerin ilmî derinliği ve otoritesi bu eğitimin değerini ortaya koyan en önemli göstergelerdendir. Bu çerçevede Osmanlı âlimlerinin sadece kendi coğrafyalarında değil, Arap dünyasında da ilmî ehliyetleriyle tanındıkları bilinmektedir. Nitekim XVI. yüzyılda Kahire'yi ziyaret eden Kemalpaşazâde, burada dönemin muteber âlimleri tarafından büyük bir takdirle karşılanmış, çözümünde güçlük çekilen meselelerde görüşüne başvurulmuş ve bazı eserlerin tashihi bizzat kendisinden talep edilmiştir. Kimi âlimler onu "XVI. yüzyılın yıldızı" olarak nitelemiş ve özellikle felsefi düşünce derinliği bakımından onu Celâleddin es-Süyûtî'den (öl. 911/1505) dahi üstün görmüşlerdir.⁴²

Bu nedenle medrese sistemine yönelik eleştirilerin tarihî bağlamdan kopararak mutlaklaştırılması yanlıcıdır. Medreselerin oluşturduğu ilmî sermaye yalnızca geçmişin bir kalıntısı değildir, günümüzde de önemini koruyan bir miras olarak görülmelidir. Söz konusu kurumsal birikim, modern eğitim modellerinin sağlayamadığı türden bir derinlik sunmakta, hem klasik geleneğin sürekliliğini güvence altına almakta hem de Arapça gibi klasik dillerin öğrenimi ve öğretimine ilişkin hâlâ geçerli ve etkin yöntemler sağlamaktadır.

⁴² Sarıkaya, *Kemal Paşa-zâde'nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem*, 23.

Arapçanın Osmanlı medrese sisteminde öğretiliş biçimi günümüzde çeşitli eleştirilere konu olmakta özellikle bu kurumlarda dilin konuşma düzeyinde öğretilmediği dolayısıyla Arapçanın bir iletişim aracı olarak kullanılmadığı yönünde tenkitler dile getirilmektedir. Ancak bu eleştirilerin önemli bir kısmı, medrese eğitiminin temel amacı ve pedagojik mantığını yeterince dikkate almadan yapılmaktadır. Zira medreselerde Arapça öğretiminin nihai hedefi hiçbir zaman günlük iletişim ya da konuşma becerisi geliştirmek olmamıştır. Bu dilin öğrenimi, doğrudan doğruya İslami ilimlere vukûfiyet kazanmak ve dinin temel kaynaklarına doğrudan ulaşabilmek amacıyla kurgulanmıştır. Dolayısıyla burada söz konusu olan bir yabancı dil eğitimi değil, kutsal metinlerle anlam düzeyinde temas kurmaya yönelik bir ilmî yeterlilik kazandırma sürecidir.

Arapça gramer eğitimi medrese müfredatında araçsal bir rol üstlenmekte, sarf ve nahiv gibi disiplinler, metin merkezli bir yaklaşımla öğretilmekteydi. Öğrenci, dilin kurallarını kuru ezberle değil, seçilmiş metinler aracılığıyla öğrenmekteydi. Bu metinler ise sadece dilsel yapıların öğretiminde kullanılmakla kalmayıp aynı zamanda içerikleriyle öğrencinin dinî, ahlaki ve kültürel gelişimine de katkıda bulunmaktaydı. Örneğin Mehmed Birgivi'nin *el-Avâmil* adlı eseri, Arapça dilbilgisinin temel kaidelerini öğretmenin yanı sıra, içerdiği örnek cümlelerle talebeye temel dinî kavramları, inanç esaslarını, ibadet bilgilerini ve İslami hayatla ilgili pratik ilkeleri de aktarmaktadır. Bu yöntem sayesinde dil bilgisi öğretimi, salt teknik bir süreç olmaktan çıkarak ilmî ve manevi gelişimi destekleyen bütüncül bir eğitim formuna dönüşmektedir.⁴³

Dönemin medreselerinde gerçekleştirilen Arapça eğitimi hakkında dikkat çekilmesi gereken önemli gerçeklerden biri, Osmanlı ilim geleneği içinde sistematik, kapsamlı ve içeriden yöneltilmiş yapısal bir eleştirinin ya bulunmaması ya da son derece sınırlı kalmasıdır. Bu durum, medrese düzeninin çağdaşları tarafından büyük ölçüde kabul gördüğünü ve ilmî camiada fonksiyonel bir karşılık bulduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla Arapçanın medreselerde konuşma dili değil, dinî metinleri anlama ve yorumlama aracı olarak öğretilmiş olması bir eksiklikten ziyade bilinçli bir tercihtir.

Tarihsel olarak Arap edebiyatı Câhiliye döneminden itibaren güçlü bir gelişim seyri izlemiştir. Hicri ilk asırdan itibaren özellikle Kur'an-ı Kerim'in ve hadislerin doğru anlaşılması ihtiyacı Arap dili çalışmalarını teşvik etmiş, bu ilimler kısa sürede ciddi bir külliyat üretmiştir.⁴⁴ Bu gelişim süreci içinde Osmanlı dönemi, sıklıkla göz ardı edilse de Arap dili ve ilimleri açısından son derece dikkate değer bir safhadır. Her ne kadar Osmanlı hâkimiyeti dilin gerilemesiyle özdeşleştirilmişse de özellikle son yıllarda Türkiye merkezli olarak yapılan ilmî çalışmalar, Osmanlı'nın Arap diline katkılarını yeniden gündeme getirmekte ve "*asru'l-inhitât*" söyleminin tarihî gerçeklikle örtüşmediğini ortaya koymaktadır.

Son yıllarda Osmanlı dönemi âlimlerinin hayatlarını ve eserlerini ortaya koymaya yönelik yapılan araştırmalar, iddia edilen aksine dönemin ilmî açıdan oldukça verimli olduğunu göstermektedir. Nitekim Muammer Sarıkaya, "*Kemal Paşazâde'nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem*" başlıklı çalışmasında, Kemalpaşazâde'nin 400 eser kaleme aldığını ortaya koymuştur.⁴⁵ Benzer şekilde, Ahmet Turan Arslan'ın "*İmam Birgivi: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*", Ferhat Koca'nın "*Molla*

⁴³ Ahmet Turan Arslan, *İmam Birgivi: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri* (İstanbul: Seha Neşriyat, 1992), 152-165.

⁴⁴ Nihad Mazlum Çetin, "Arap/II Yazı", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV, 1991), 3/276-309.

⁴⁵ Sarıkaya, *Kemal Paşa-zâde'nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem*, 4.

Hüsrev", Ayhan Ak'ın "*Molla Gürânî*" başlıklı eserleri de dâhil olmak üzere birçok çalışma, Osmanlı'nın erken ve klasik dönemlerinde ilmî faaliyetlerin son derece yoğun ve üretken olduğunu açık biçimde göstermektedir.

Osmanlı toplumunda Arapçaya duyulan saygı ve bağlılık yalnızca ulema sınıfıyla sınırlı kalmayıp halk arasında da dilin kutsiyetine ve kültürel değerine dair yaygın bir bilinç oluşturmuştur. Arapça sadece ilmî bir araç olmanın ötesinde, dinî ve kültürel kimliğin taşıyıcısı olarak kabul edilmiştir. Belirli bir kültürel ve ilmî seviyeye ulaşmış Müslümanlar için Arapça öğrenmek âdeta bir vecibe niteliği taşımış; bu yaklaşım, salt dinî bilgi gerekliliğinden değil, aynı zamanda Arapçanın köklü medeniyet ve kültür dili olmasından doğan prestijden kaynaklanmıştır. Günümüzde de Arapça, konuşur sayısı bakımından Çince, İngilizce, Hintçe, Rusça ve İspanyolcadan sonra en yaygın diller arasında yer almakta ve tarih boyunca sahip olduğu toplumsal ve kültürel ağırlığını sürdürmektedir.⁴⁶

Osmanlı medreselerinin sadece klasik eğitim anlayışına bağlı kurumlar olmadığını gösteren en önemli örneklerden biri, Süleymaniye Tıp Medresesinde yetişen Osman Saib Efendi (öl. 1864), Abdülhak Molla (öl. 1854) ve Mustafa Behçet Efendi (öl. 1834) gibi isimlerin, modern tıbbiyenin kurucuları arasında yer almasıdır. Bu durum, klasik eğitimin modern dönüşüme zemin hazırladığını ve Osmanlı eğitim sisteminin sonraki dönemlere ışık tuttuğunu göstermektedir.⁴⁷

Osmanlı dönemindeki eğitim seviyesi hakkında yapılan genellemeler sağlıklı sonuçlar içermemektedir. Bunun temel sebeplerinden biri nüfus sayımları konusundaki belirsizliklerdir. Yapılan sayımlar, çoğunlukla askerî kapasiteyi veya vergi yükümlülerini tespit etmeye yönelik olup sağlıklı ve kapsayıcı nüfus verileri ortaya koyamamıştır. Bu nedenle bazı araştırmalarda rastlanan genel okuryazarlık oranlarına ilişkin %2-3 gibi küçültücü iddialar güvenilir bulunmamaktadır. Örneğin, cerrah ve kehhallerin (göz doktoru) çoğunun okuma yazma bilmediği ancak buna rağmen mesleklerinde uzman oldukları bilinmektedir. Bu da okuryazarlığın o dönemde bugünkü anlamda bir "aydınlık" göstergesi olmadığını ortaya koymaktadır. Nitekim Sabuncuoğlu Şerefeddin cerrahların büyük çoğunluğunun okuma yazma bilmediğini bizzat ifade etmiştir.⁴⁸

Arap aydınların bir kısmı Arap dilindeki duraklama ve gerilemeyi doğrudan Osmanlı yönetiminin politikalarına bağlamış, bu yaklaşım ise Batı merkezli oryantalist bakış açısından etkilenmiştir. Buna karşılık daha temkinli araştırmacılar bu genellemeleri eleştirmiştir. Örneğin Salma Khadra Jayyusi (öl. 2023), Osmanlı dönemi Arap edebiyatına dair olumsuz şarkiyatçı yorumları sorgulamış, dönemin eserlerinde tekrarın sık görülmesini kabul etmekle birlikte bu eserlerin çağdaş edebiyat ölçütleriyle değerlendirilmesinin yanlış olduğunu savunmuştur.⁴⁹ Öte yandan Muhammed Lutfi el-Yousfi, edebî nitelikteki düşüşün Osmanlı öncesine dayandığını ve Arap coğrafyasında farklı unsurların dilde yol açtığı yozlaşmadan

⁴⁶ Yakup Civelek, "Türkiye'de Arapça Öğretimine Dair Bazı Teklifler (Riyad Arap Dil Enstitüsü Örneği)", *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Aralık 1998), 226.

⁴⁷ Tunçay Zorlu, "Klasik Osmanlı Eğitim Sisteminin İki Büyük Temsilcisi: Fatih ve Süleymaniye Medreseleri", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6/12 (2008), 619.

⁴⁸ Ali Haydar Bayat, *Tıp Tarihi* (İstanbul: Üçer Matbaacılık, 2016), 297-298.

⁴⁹ Salma Khadra Jayyusi, "Arabic Poetry in the Post-Classical Age", *Arabic Literature in the Post-Classical Period*, ed. Roger Allen - D. S. Richards (United Kingdom: Cambridge University Press, 2006), 25-59.

kaynaklandığını ileri sürmüştür.⁵⁰ Bu yaklaşımlar, Arap dilindeki gelişme ya da gerileme süreçlerini yalnızca Osmanlı idaresine bağlayan indirgemeci yorumların tarihsel ve sosyolengüistik bağlamı göz ardı ettiğini göstermektedir.⁵¹

Bazı oryantalist araştırmacılar ile Arap entelektüeller, Arap dili ve edebiyatının dönemsel tasnifini yaparken Osmanlı hâkimiyeti altındaki dönemi tamamen ihmal etmiş ya da genellikle olumsuz nitelendirmelerle anmış olmalarına rağmen Mısırlı tarihçi Mustafa Sâdik er-Râfi'î (öl. 1937), klasik Arap edebiyat tarihini dört cilt hâlinde ele aldığı *Târîhu Âdâbi'l-'Arab* adlı eserinde 1517-1798 yılları arasındaki Osmanlı dönemi Arap edebiyatını müstakil bir dönem olarak değerlendirmiştir. er-Râfi'î, bu dönemi kapsayan cilde yaklaşık 376 sayfa ayrılarak, döneme dair kapsamlı bir inceleme sunmuştur.⁵² Bu tutum, Osmanlı dönemini Arap edebiyat ve kültür tarihinin sürekliliği içinde müstakil ve değerli bir dönem olarak ele alma yönünde önemli bir örnek teşkil etmektedir.

İlgili alanda çalışma yapan günümüz araştırmacıları, Batılı bakışa indirgmeden dönemi kendi bağlamında inceleyerek Osmanlı yönetiminde yaşayan Arap âlimlerin eserlerini, ders kitaplarını, kasidelerini ve edebî zenginliğini vurgular. Arap dilinin kurallarını öğreten medreseler, XX. yüzyıla dek faaliyet göstermiştir. Belagat alanında *Farâidü'l-fevâid*, *Haşiyetü'l-cedîde* gibi önemli eserler yazılmıştır. Dolayısıyla günümüz araştırmacıları, Osmanlı dönemini “sürekli gerileme” miti yerine, Arap dil geleneğinin devam ettiği ve XIX. yüzyıl Arap uyanışına zemin hazırlayan canlı bir entelektüel ortam olarak görme eğilimindedir.⁵³

Batı'nın Doğu'ya ve özellikle Osmanlı düşüncesine yönelik yaklaşımı değerlendirildiğinde, “yükseliş dönemi” hakkında çok sayıda olumsuz değerlendirmeler bulunsa da dönemin seyyahlarının eserlerinde genel olarak daha dengeli ve çoğu zaman olumlu bir bakış açısının hâkim olduğu görülmektedir. Buna karşılık XVIII. ve XIX. yüzyıllarda Osmanlı'ya ilişkin olumsuz yargılar belirgin biçimde artmıştır. Bu nedenle, sınırlı sayıdaki eleştiriden hareketle altı asrı aşkın bir tarihsel sürecin bütünü hakkında olumsuz ve indirgemeci bir değerlendirmede bulunmak metodolojik açıdan sağlıklı değildir ve Osmanlı'ya dair yapılan her yorumu kesin ve değişmez bir hakikat olarak kabul etmek ciddi sorunlar barındırmaktadır.⁵⁴ Oryantalistlerin katı ve olumsuz bir tutum sergilemesi, tarihsel önyargılar, kültürel üstünlük iddiaları ve siyasi çıkarlarla beslenen bir düşmanlık zemininde açıklanabilirken asıl dikkat çekici husus, bazı Arap aydınların bu oryantalist perspektifi büyük ölçüde içselleştirmiş olmalarıdır. Söz konusu yönelimin hangi tarihsel, toplumsal ve psikolojik saiklerle benimsendiği ise çok katmanlı bir olgu olarak kapsamlı bir sosyolojik ve psikolojik çözümlemeyi gerekli kılmaktadır.

Bütün bu olumsuz yaklaşımlara rağmen, Cemâl Abdulhâdî Muhammed Mesûd ve Vefâ Muhammed Rıfat tarafından kaleme alınan “*Ahtâ yecib en tusahhah fi't-târîh/ed-devleti'l-Osmâniyye*” (Tarihte Düzeltmesi Gereken Yanlışlar/Osmanlı Devleti),⁵⁵ Muhammed Harb

⁵⁰ Muhammed Lutfi Al-Yousfi, “Poetic Creativity in the Sixteenth to Eighteenth Centuries”, *Arabic Literature in the Post-Classical Period*, ed. Roger Allen - D. S. Richards (United Kingdom: Cambridge University Press, 2006), 60-73.

⁵¹ Gündüz, “Ottoman-Era Arabic Literature: Overview of Select Secondary Scholarship”, 113.

⁵² Mustafa Sâdik er-Râfi'î, *Târîhu Âdâbi'l-'Arab* (Beirut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1974).

⁵³ Elif Gül Gökhan - Sultan Ümmügülsüm Gündüzalp, “Osmanlı'da Ulûm-i Arabiyye Sempozyumu: Âlimler, Eserler, Meseleler 18-19 Aralık 2020”, *Darulfunun İlahiyat* 32/1 (Haziran 2021), 349.

⁵⁴ Aslı Çırakman, “Oryantalizmin Varsayımsal Temelleri: Fikri Sabit İmgelem ve Düşünce Tarihi”, ed. Cansu Özge Özmen, *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 20 (2002), 190.

⁵⁵ Cemâl Abdulhâdî Muhammed Mesûd - Vefâ Muhammed Rıfat, *Ahtâ yecib en tusahhah fi't-târîh/ed-devleti'l-Osmâniyye* (el-Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1995).

tarafından kaleme alınan “*el-Osmâniyyûn fi't-târîh ve'l-hadâra*” (Tarih ve Medeniyette Osmanlılar),⁵⁶ ‘Abdulazîz Muhammed eş-Şinnâvî tarafından kaleme alınan “*ed-Devletü'l-Osmâniyye devle islâmîyye müfterâ 'aleyhâ*” (Osmanlı Devleti Kendisine İftira Atılmış Bir İslam Devletidir)⁵⁷ gibi Osmanlı dönemini en azından objektif bir gözle inceleyip objektif ve önyargısız sonuçlar ortaya koyan eserlerin yazıldığını görmek umut vericidir.

Sonuç

Bu çalışmada “*asru'l-inhitât*” söylemi bağlamında Osmanlı'nın yükseliş dönemi incelenmiştir. Bu dönem, Fâtih Sultan Mehmed'in 1453'te İstanbul'u fethetmesiyle başlayıp 1683'teki II. Viyana Kuşatması'yla sona eren süreç olarak kabul edilir. Ekonomi, tarım politikaları, uluslararası ilişkiler ve eğitim gibi hemen her alanda önemli gelişmelerin yaşandığı bu dönem, oryantalistler ve bazı Arap entelektüellerce yoğun biçimde eleştirilmiştir. Eleştiriler çoğunlukla Osmanlı'nın Arap dili ile ilgili dil politikaları üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu durum, Müslüman Türkler açısından yükseliş dönemi olarak kabul edilen bu sürece yönelik eleştirilerin ne derece tutarlı olduğu ve hangi temellere dayandığı sorusunu gündeme getirmektedir.

Dönemin gerçekten bir “çöküş” ya da “gerileme” dönemi olup olmadığı sorusuna yanıt ararken, araştırmada öncelikle Osmanlı döneminin eğitim kurumları olan medreseler ele alınmıştır. Elde edilen bulgular, özellikle yükseliş döneminde önceki dönemlere kıyasla medrese sayısında ve bu medreselerde eğitim gören öğrenci sayısında önemli ölçüde artış olduğunu göstermektedir. Medreselerde okutulan derslerin, temel Arapça gramer kitaplarıyla sonraki aşamalarda okutulan hadis, tefsir, fıkıh ve kelam alanlarındaki eserlerin hemen tümünün Arapça kaynaklara dayandığı tespit edilmiştir.

Anadolu medreselerinde Osmanlı öncesi dönemde olduğu gibi Osmanlı döneminde de Arapça, kültür, ilim ve edebiyat dili olarak hâkim konumunu sürdürmüştür. Dinî ve akli ilimlere dair eserlerin büyük bir bölümü Arapça kaleme alınmış; nahiv, lügat, aruz, fıkıh, tefsir, hadis ve kelam gibi alanlarda hem manzum hem de mensur pek çok çalışma ortaya konmuştur. Osmanlı döneminde Arapça, dinî ilimlerin öğretiminde temel dil olarak benimsenmiş ve medreselerde klasik sarf ve nahiv eğitimi esas alınarak yüzyıllar boyunca sistemli biçimde öğretilmiştir. Nitekim Osmanlı âlimlerinin önemli bir kısmı Arapça eserler telif etmiş hatta gramer gibi temel ders kitaplarını dahi Arapça hazırlamıştır. Bu durum, Arapçanın Osmanlı medrese müfredatının vazgeçilmez ve kurucu unsurlarından biri olduğunu açıkça göstermektedir.

Yükseliş dönemindeki ilim adamları ve bu kişilerin ortaya koyduğu eserler incelendiğinde her ikisinde de sayısal anlamda kayda değer bir artış görülmektedir. Osmanlı Devleti'nin ilk yıllarında yetişmiş insan ihtiyacı, özellikle medreselerde ders verecek bilim adamı ihtiyacı, Mısır gibi komşu Müslüman ülkelerden karşılanmaktaydı. Ancak zamanla devlet sınırlarının genişlemesi, medrese sayısının artması ve devlette kurumsallaşmanın yaygınlaşmasıyla beraber bu ihtiyaç önemli ölçüde büyümüş, dışarıdan getirilen elemanlar bu ihtiyaca cevap veremez hâle gelmiştir. Durumu doğru bir şekilde tespit eden devlet yöneticileri, yetişmiş insan ihtiyacını içeriden karşılamak amacıyla eğitim altyapısını güçlendirerek medreselerin daha etkin bir rol üstlenmesini sağlamışlardır. Bu dönemde

⁵⁶ Muhammed Harb, *Tarihte ve Medeniyette Osmanlılar*, çev. Mustafa Özcan (İstanbul: Ark Kitapları, 2006).

⁵⁷ ‘Abdulazîz Muhammed eş-Şinnâvî, *ed-Devletü'l-Osmâniyye devle islâmîyye müfterâ 'aleyhâ* (Kahire: al-Maktaba al-Anglo al-Mișriyya, 2004).

yetişen ilim insanları ve onların ortaya koyduğu eserler dikkate alındığında, Osmanlı Devleti'nin nitelikli insan yetiştirme konusunda başarılı olduğu söylenebilir.

Medreseler, dönemin yetiştirdiği âlimler ve bu âlimlerin kaleme aldıkları eserler dikkate alındığında, oryantalistlerin ve bazı Arap aydınların yükseliş dönemiyle ilgili kullandıkları ifadelerin çoğunun haklı temele dayanmadığı ortaya çıkmaktadır. Osmanlı'nın Arapçayı geriletme çabası iddialarının gerisinde birkaç temel sebep bulunmaktadır. Birincisi, oryantalistlerin Osmanlı'yı değerlendirirken genelleyici bir üslup takınmalarıdır; bu bağlamda yükseliş döneminden sonraki yıllarda medreselerde ve eğitim sisteminde yaşanan durgunluk ve gerileme, haksız biçimde tüm Osmanlı döneminin sorunu olarak gösterilmiştir. İkincisi, XIX. yüzyılın sonlarından itibaren Osmanlı coğrafyasında güç kazanan Türkçülük odaklı söylemin, Osmanlı'nın kuruluşundan itibaren benzeri dil politikalarının uygulanmakta olduğu izlenimini yaratmaya çalışmasıdır. Üçüncüsü, oryantalizmin başlangıçta iyi niyetli bir çaba olarak doğmasına rağmen ilerleyen dönemde siyasal yönelimlere hizmet eden bir araca dönüşmesidir.

Arap entelektüellerin eleştirilerinin temeli incelendiğinde, onların da oryantalistler gibi genelleyici bir üslup benimsedikleri görülmektedir. Her iki tarafın söylemlerinin paralel olması, Arap aydınların Osmanlı'ya yönelik eleştirilerini oryantalist perspektif üzerinden biçimlendirdiklerini ortaya koymaktadır.

Sonuç olarak dönem nesnel bir bakışla ele alındığında, Arap dili bağlamında Osmanlı Devleti'ne yönelik "gerileme" ya da "çöküş" vurgusuyla dile getirilen eleştirilerin yalnızca gerileme dönemiyle sınırlı tutulması hâlinde kısmen geçerlilik taşıdığı söylenebilir. Buna karşılık söz konusu eleştiriler yükseliş dönemi özelinde incelendiğinde büyük ölçüde bilimsel ve tarihî dayanaklardan yoksun olduğu görülmektedir. Nitekim yükseliş dönemi bağlamında Arap dili açısından bir çöküş veya gerilemeden ziyade dönemin kendine özgü yöntemleriyle gerçekleştirilen kayda değer ilerlemelerden söz etmek daha isabetli olacaktır.

Osmanlı döneminin Arap dili ve edebiyatı üzerindeki etkisini yalnızca olumsuz yönleriyle değerlendirmek hem tarihsel gerçekliği hem de kültürel etkileşimin çok boyutlu yapısını göz ardı etmek olur. Osmanlı Devleti'ni değerlendirirken altı asırlık süreci tek bir dönem gibi ele almak yerine, farklı dönemler üzerinden incelemek daha sağlıklı sonuçlar sağlar. Özellikle gerileme ve çöküş dönemlerinde ortaya çıkan bazı olumsuzlukları tüm Osmanlı dönemine mal etmek ise bu medeniyetin sahip olduğu ilmî ve kültürel birikimi görmezden gelmek anlamına gelir. Ayrıca objektif bir bakışla değerlendirildiğinde döneminin en güçlü devletlerinden biri olan Osmanlı'yı çeşitli zayıflıklarla itham etmek, aynı dönemdeki birçok devleti de benzer şekilde eleştirmek anlamına gelecektir.

Kaynakça

- el-Akîkî, Necîb. *el-Müsteşrikûn*. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-Meârif, 4. Basım, ts.
- Arslan, Ahmet Turan. *İmam Birgivi: Hayatı, Eserleri ve Arapça Tedrisatındaki Yeri*. İstanbul: Seha Neşriyat, 1992.
- Aykaç, Meryem Beyza. XIX. *Yüzyıl Oryantalizmi ve Siyer-William Muir'in Siyeri Örneğinde-*. ed. Mehmet Mahfuz Söylemez. Kahramanmaraş: SAMER Yayınları, 2020.
- Bayat, Ali Haydar. *Tip Tarihi*. İstanbul: Üçer Matbaacılık, 3. Basım, 2016.
- Blachère, Régis. *Histoire de la Littérature Arabe (Târîhu'l-edebi'l- 'Arabî)*. çev. İbrahim el-Kîlânî. Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1984.
- Brockelmann, Carl. *Târîhu'l-edebi'l-'arabî (Geschichte der Arabischen Literatur)*. çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî - Omer Sâbir 'Abdulcelîl. 10 Cilt. Kahire, 1995.
- Bulut, Yücel. "Oryantalizm". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 33/428-437. İstanbul: TDV, 2007.
- Civelek, Yakup. "Türkiye'de Arapça Öğretimine Dair Bazı Teklifler (Riyad Arap Dil Enstitüsü Örneği)". *Yüzyüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (Aralık 1998), 225-283.
- Cündioğlu, Dücan. "Olan oluyor". *Yeni Şafak* (10 Eylül 2019).
- Çetin, Nihad Mazlum. "Arap/II Yazı". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 3/276-309. İstanbul: TDV, 1991.
- Çırakman, Aslı. "Oryantalizmin Varsayımsal Temelleri: Fikri Sabit İmgelem ve Düşünce Tarihi". ed. Cansu Özge Özmen. *Doğu Batı Düşünce Dergisi* 20 (2002), 181-197.
- Dayf, Şevkî. *el-Edebü'l-'Arabîyyü'l-mu'âsır fi Mısır*. Kahire: Daru'l-Me'ârif, 10. Basım, 1992.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî ('Asru'd-Duvel ve'l-İmârât-el-Cezîratu'l-'Arabîyye-el-'Trâk-Îrân)*. 10 Cilt. Necef: Zevî'l-Kurbâ, 1. Basım, 2006.
- Dayf, Şevkî. *Târîhu'l-Edebi'l-'Arabî (el-'Asru'l-Câhilî)*. 10 Cilt. Necef: Zevî'l-Kurbâ, 2. Basım, 2005.
- Demirayak, Kenan. "Osmanlı Dönemi Arap Edebiyatı Üzerine Değerlendirmeler". *Şarkiyat Mecmuası* 26 (24 Nisan 2016), 31-62.
- Emecen, Feridun. "Mercidâbık Muharebesi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 29/174-176. Ankara: TDV, 2004.
- Emecen, Feridun. "Ridâniye Savaşı". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 35/87-88. İstanbul: TDV, 2008.
- Genç, Vural. "Şah ile Sultan Arasında Bir Acem Bürokrati: İdrîs-i Bidlîsî'nin Şah İsmail'in Himayesine Girme Çabası". *Osmanlı Araştırmaları* 46/46 (Ağustos 2015), 43-75.
- Général Bertrand. *Campagne d'Égypte et de Syrie*. 2 Cilt. Paris: Comon & Cie, 1847.
- Gibb, H. A. R. *Arabic Literature*. London: Oxford University Press, 1963.
- Gökhan, Elif Gül - Gündüzalp, Sultan Ümmügülsüm. "Osmanlı'da Ulûm-i Arabîyye Sempozyumu: Âlimler, Eserler, Meseleler 18-19 Aralık 2020". *Darulfunun İlahiyat* 32/1 (Haziran 2021), 347-353.
- Gündüz, Hacı Osman. "Ottoman-Era Arabic Literature: Overview of Select Secondary Scholarship". *Al-Abhath Journal of the Faculty of Arts and Sciences* 69 (2021), 107-122.
- Hank, Naim. "Modern Arap Edebiyatına İz Bırakanlardan Biri Olarak Şevkî Dayf ve Osmanlı Yönetimine Bakışı". *Darulfunun İlahiyat* 30/2 (Aralık 2019), 499-528.
- Harb, Muhammed. *Tarihte ve Medeniyette Osmanlılar*. çev. Mustafa Özcan. İstanbul: Ark Kitapları, 2006.

Hazai, György. "Osmanlı Döneminde Bir İmparatorluk Dili Olarak Türkçe". *Osmanlı Araştırmaları Vakfı* (blog), 25 Ekim 2025. <https://osmanli.org.tr/osmanli-doneminde-bir-impatorluk-dili-olarak-turkce/>

Huart, Clément. *Littérature Arabe*. Paris: Librairie Armand Colin, 1902.

İbn İyâs. *Bedâi' u'z-zuhûr*. 5 Cilt. Kahire: y.y., 1975.

İnalçık, Halil. *The Ottoman Empire (The Classical Age 1300-1600)*. Londra: Orion Books, 1973.

Jayyusi, Salma Khadra. "Arabic Poetry in the Post-Classical Age". *Arabic Literature in the Post-Classical Period*. ed. Roger Allen - D. S. Richards. 25-59. United Kingdom: Cambridge University Press, 1. Basım, 2006.

Koçak, Orhan Kemal. *Türkiye'de Reform Geleneği Açısından Dil ve Yazı Sorununun Dönüşümü ve Harf Devrimi*. Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2009.

Lewis, Bernard. *What Went Wrong?* New York: Oxford University Press, 2002.

Mesûd, Cemâl Abdulhâdî Muhammed - Rifat, Vefâ Muhammed. *Ahtâ yecib en tusahhah fi't-târîh/ed-devleti'l-Osmâniyye*. el-Mansûra: Dâru'l-Vefâ, 1995.

en-Nablusî, Şâkir. *'Asru't-Tekâyâ ve'r-Re'âyâ*. Beyrut: el-Müessesetu'l-Arabiyyetu li'd-Dirâsâti ve'n-Neşr, 1999.

Nallino, Carlo Alfonso. *Târîkh al-âdâb al-'Arabîyah min al-jâhilîyah hattâ 'aşr banî Ammayah*. Mısır: Dâr al-Ma'ârif, 1954.

Nazif, Süleyman. "İran Edebiyatı'nın Edebiyatımıza Tesiri". *Edebiyat-ı Umûmiye Mecmuası* 3/63-32 (13 Nisan 1918), 606-607.

Pekel, Ahmet. "Osmanlı Döneminde Dil Sorunu ve Çözüm Arayışları-I". *Çağdaş Türk Dili Dergisi* 390 (Ağustos 2020), 391-397.

Pellat, Charles. *Târîhu'l-luğa ve'l-âdâbi'l-'arabiyye (Langue et Littérature Arabes)*. çev. Refik b. Vennâs - Sâlih Hayzem et-Tayyib el-'Aşşâş. Beyrut, 1997.

er-Râfiî, Mustafa Sâdik. *Târîhu Âdâbi'l-'Arab*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'Arabî, 1974.

Said, Edward. *Orientalism*. çev. Berna Ülner. İstanbul: Metis Yayınları, 2001.

Said, Edward. *Oryantalizm*. çev. Nezh Uzel. İstanbul: İrfan Yayıncılık, 4. Basım, 1998.

Sarıkaya, Muammer. *Kemal Paşa-zâde'nin Yabancı Kelimelerin Arapçalaştırılması ve Dil Hataları Konusunda İzlediği Yöntem*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2004.

Sayılı, Aydın. "Ortaçağ İslâm Dünyasında İlmî Çalışma Temposundaki Ağırlaşmanın Bâzı Temel Sebepleri (Avrupa ile Mukayese)". *Dil ve Tarih- Coğrafya Fakültesi Felsefe Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 1 (1963), 5-69.

Spivak, Gayatri Chakravorty. "Rethinking Orientalism Thirty Years Later in Istanbul (Otuz Yıl Sonra İstanbul'da Oryantalizmi Yeniden Düşünmek)". çev. Berat Açıl. *Uluslararası Oryantalizm Sempozyumu (9-10 Aralık 2006)*. ed. Lütfi Sunar. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültürel ve Sosyal İşler Daire Başkanlığı Kültür Müdürlüğü Yayınları, 1. Basım, 2007.

eş-Şinnâvî, 'Abdulazîz Muhammed. *ed-Devletü'l-Osmâniyye devle islâmiyye müfterâ 'aleyhâ*. Kahire: al-Maktaba al-Anglo al-Mişiyya, 2004.

el-Yousfi, Muhammed Lutfi. "Poetic Creativity in the Sixteenth to Eighteenth Centuries". *Arabic Literature in the Post-Classical Period*. ed. Roger Allen - D. S. Richards. 60-73. United Kingdom: Cambridge University Press, 1. Basım, 2006.

Zeydân, Corcî. *Târîkh al-âdâb al-'arabiyya*. Kahire: Dâru'l-hilâl, 1931.

Zorlu, Tuncay. "Klasik Osmanlı Eğitim Sisteminin İki Büyük Temsilcisi: Fatih ve Süleymaniye Medreseleri". *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6/12 (2008), 611-628.